

Eugeniusz Kwiatkowski*

PROBLEMY ROZWOJU EKONOMICZNEGO
W MYŚLI LABOURYZYSTOWSKIEJ

I. UWAGI WSTĘPNE

Problematyka rozwoju ekonomicznego, będąca przedmiotem analizy niniejszego opracowania, ma charakter wielowątkowy. W zakres tego problemu wchodzi, w naszym przekonaniu, zarówno stanowisko myśli labourzystowskiej w kwestii rozwoju społeczno-gospodarczego krajów socjalistycznych, jak i jej własne, teoretyczne koncepcje rozwoju, których integralnym elementem jest koncepcja socjalizmu. Taką interpretacją sformułowanego problemu będziemy kierować się w niniejszym opracowaniu.

Problem ten nie jest zupełnie nowy. Zwłaszcza niektóre jego wątki doczekały się już szeregu studiów zarówno w literaturze marksistowskiej, jak i burżuazyjnej. Całkiem pokaźny jest tu dorobek polskiej literatury, na który składają się zwłaszcza prace takich autorów, jak: S. Ładyki, Z. Bauman, J. W. Gołębiowski, K. Łastawskiego¹. Z innych prac teoretyków marksistowskich warto wymienić pracę radzieckiej autorki L. A. Jakowlewej². Spośród prac powstałych na gruncie literatury burżuazyjnej na uwagę zasługują prace C. F. Branda, A. Ula-

* Dr, adiunkt w Instytucie Ekonomii Politycznej Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ S. Ładyka, *Z ekonomicznych koncepcji socjalizmu brytyjskiego*, Warszawa 1961; Z. Bauman, *Socjalizm brytyjski*, Warszawa 1959; J. W. Gołębiowski, *Ideologia i polityka współczesnej socjaldemokracji*, Warszawa 1974; K. Łastawski, *Ideologia i polityka brytyjskiej Labour Party w latach 1945—1970*, [w:] *Współczesna socjaldemokracja*, Warszawa 1975.

² L. A. Jakowlewa, *Kritika lejboristskoj apologii sowriemiennogo burżuaznogo gosudarstwa*, Moskwa 1962.

ma, N. Stewarta, H. Pellinga³. Jak z tego wynika, dorobek literatury w zakresie interesującego nas tematu jest dosyć znaczący. Pomimo to, celowe wydaje się podjęcie tego problemu. Przemawiają za tym co najmniej dwa względy. Po pierwsze, przedmiotem badań są w literaturze zasadniczo jedynie poszczególne wątki sformułowanego tu problemu. Po drugie, zaś, szereg prac powstałych zwłaszcza w latach pięćdziesiątych a nawet sześćdziesiątych jest już nieco przestarzałych, jeśli uwzględnić pewną ewolucję myśli labourzystowskiej w latach siedemdziesiątych.

Głównym celem opracowania jest prezentacja poglądów powojennej, brytyjskiej myśli socjaldemokratycznej na kwestię rozwoju ekonomicznego. Bazę źródłową stanowią oficjalne dokumenty Labour Party oraz prace teoretyków labourzystowskich. Trzeba stwierdzić, że myśl teoretyczna ruchu labourzystowskiego jest bardzo obszerna. Nie jest jednak ambicją niniejszego opracowania analiza sformułowanego problemu w oparciu o prace wszystkich czy nawet większości teoretyków labourzystowskich. Zakres bazy źródłowej ogranicza się w zasadzie do analizy prac dwu (stosunkowo mniej znanych w naszej literaturze) teoretyków ruchu socjaldemokratycznego, a mianowicie Richarda H. S. Crossmana i Johna Strachey'a. Baza źródłowa obejmuje ponadto większość oficjalnych dokumentów brytyjskiej Partii Pracy.

Odpowiednio do wymienionych dwu rodzajów źródeł, opracowanie składa się z dwu głównych części. W części pierwszej zaprezentowane zostaną interesujące nas poglądy myśli labourzystowskiej w świetle dokumentów Labour Party. Część druga poświęcona zostanie natomiast analizie sformułowanego problemu w oparciu o prace wymienionych autorów.

II. OFICJALNE DOKUMENTY LABOUR PARTY

Oficjalne dokumenty Labour Party można podzielić na trzy główne grupy:

- 1) dokumenty programowe,
- 2) uchwały i deklaracje partyjne,
- 3) manifesty wyborcze.

³ C. F. Brand, *The British Labour Party. A Short History*, Stanford 1964; A. Ulam, *Philosophical Foundation of the British Socialism*, Londyn 1951; M. Stewart, *Protest or Power? A Study of the Labour Party*, Londyn 1974; H. Pelling, *A Short History of the Labour Party*, Londyn 1962.

Przyjęta tu kolejność oficjalnych dokumentów odpowiada, jak się wydaje, hierarchii ich ważności z punktu widzenia omawianej problematyki.

W okresie powojennym ukazało się osiem oficjalnych dokumentów programowych brytyjskiej Partii Pracy⁴. Oprócz tych programów, zdecydowano się włączyć do analizy, z uwagi na istotne znaczenie dla kierunków rozwoju myśli socjaldemokratycznej Wielkiej Brytanii, dwa wcześniejsze dokumenty programowe Labour Party, a mianowicie: *Labour and the New Social Order* (*Labourzyści i nowy porządek społeczny*) z roku 1918 i *Nowy program brytyjskiej Partii Pracy* z roku 1943 oraz dokument przyjęty na I Kongresie Międzynarodówki Socjalistycznej w 1951 r. pt.: *Cele i zadania socjalizmu demokratycznego*.

Jeśli chodzi o drugą grupę dokumentów partyjnych, to w okresie powojennym Labour Party podjęła szereg uchwał i deklaracji, z tym, że ich waga z punktu widzenia interesującej nas problematyki nie była jednakowa. Stąd też tylko niektóre z nich wykorzystywane są w analizie⁵.

Trzecią grupę oficjalnych dokumentów stanowią manifesty wyborcze. Spośród ośmiu manifestów ogłoszonych przez Labour Party w okresie powojennym, analiza nie uwzględnia jedynie ostatniego manifestu z roku 1979⁶.

⁴ Zob. N. Vann, *A Better Way to the Party's Programme*, „A Socialist Commentary” 1976, nr 10, s. 10. Dokumenty te obejmują *Labour Believes in Britain* (*Labourzyści wierzą w Brytanię*) z roku 1949, *Labour and the New Society* (*Labourzyści i nowe społeczeństwo*) z roku 1950, *Challenge to Britain* (*Wyzwanie skierowane ku Brytanii*), z roku 1953, *Labour in the Sixties* (*Labourzyści w latach sześćdziesiątych*) z roku 1960, *Signposts For the Sixties* (*Drogowskazy na lata sześćdziesiąte*) z roku 1961, *Labour's Programme* (*Program labourzystowski*) z roku 1972, *Labour's Programme For Britain* (*Program labourzystowski dla Brytanii*) z roku 1973, *Labour's Programme For Britain* (*Program labourzystowski dla Brytanii*) z roku 1976.

⁵ Chodzi tu w szczególności o dokumenty: *Towards Equality* (*W kierunku równości*) z roku 1956, *Public Enterprise* (*Przedsiębiorstwa publiczne*) z roku 1957, *Industry and Society* (*Przemysł a społeczeństwo*) z roku 1957, *Plan For Progress* (*Program postępu*) z roku 1958, *Building a Socialist Britain* (*Budowa socjalistycznej Brytanii*) z roku 1970, *Economic Strategy, Growth and Unemployment* (*Strategia gospodarcza, wzrost a bezrobocie*) z roku 1971, *Economic Policy and Cost of Living* (*Polityka ekonomiczna a koszty utrzymania*) z roku 1973. Nie będą natomiast przedmiotem analizy inne uchwały i deklaracje partyjne, które dosyć luźno wiążą się z interesującymi nas zagadnieniami. Chodzi tu o takie dokumenty, jak: *Labour For Higher Production* (1947), *Production the Bridge to Socialism* (1947), *European Unity* (1950), *Learning to Live* (1958), *Prosper the Plough* (1958), *Labour and Common Market* (1962), *Labour and the Scientific Revolution* (1963), *Agenda For a Generation* (1969).

⁶ Analizą objęto więc następujące manifesty: *Let Us Face the Future* (*Skierujmy się ku przyszłości*) z roku 1945, *Let us Win Through Together* (*Wygrajmy przez pojednanie*) z roku 1950, *Forward with Labour* (*Naprzód z labourzystami*) z roku

Z przedstawionego przeglądu wynika, że przedmiotem analizy będą w zasadzie wszystkie najważniejsze oficjalne dokumenty Labour Party. Mimo to problem bazy materiałowej nie został w pełni pomyślnie rozwiązany. Nie udało się bowiem dotrzeć do wszystkich oryginalnych, pierwotnych materiałów źródłowych. W szeregu przypadków konieczne było zapoznanie się z oficjalnymi dokumentami za pośrednictwem materiałów wtórnych.

Analiza dokumentów Partii Pracy wskazuje, iż zawierają one szereg problemów godnych zainteresowania z punktu widzenia nakreślonego przedmiotu badań. Należą do nich w szczególności:

- 1) koncepcja socjalizmu i jej ewolucja,
- 2) metamorfoza społeczeństwa burżuazyjnego w socjalistyczne,
- 3) własność środków produkcji,
- 4) ogólna koncepcja rozwoju społecznego.

1. KONCEPCJA SOCJALIZMU I JEJ EWOLUCJA

Problem socjalizmu zajmował jedną z ważniejszych pozycji rozważań oficjalnych dokumentów Partii Pracy. Tradycje tych zainteresowań są nawet starsze niż historia Labour Party i sięgają czasów Towarzystwa Fabiańskiego, głównego ugrupowania socjalistycznego wchodzącego w skład powstałej Partii Pracy. Podejmowano w oficjalnych dokumentach rozważania dotyczące samej istoty socjalizmu, jak i problemu celów ruchu labourzystowskiego. Analiza dokumentów wskazuje na wyraźną ewolucję labourzystowskiej koncepcji socjalizmu. Ewolucja ta dotyczyła zarówno samego pojmowania socjalizmu, jak i uznania socjalizmu za cel ruchu labourzystowskiego.

W nowym statucie Partii Pracy z 1918 r. możemy znaleźć twierdzenie, że celem działalności partii jest zbudowanie społeczeństwa socjalistycznego, opartego o sprawiedliwy podział dochodów oraz uspołecznienie procesów produkcji⁷. Znalazło to wyraz w słynnym już paragrafie IV nowego statutu, w którym stwierdzono: „należy zapewnić bezpośrednim producentom pełne owoce ich pracy oraz jak najbardziej równomierny ich podział, w oparciu o wspólną własność środków produkcji i jak najlepszy system administracji i kontroli każdej gałęzi przemysłu i usług”⁸. Był to więc program zdecydowanie socjalistyczny.

1955, *Britain Belongs to You* (Brytania należy do ciebie) z roku 1959, *The New Britain* (Nowa Brytania) z roku 1964, *New Britain's Strong Let's Make It Great to Live In* (Tworzymy lepsze społeczeństwo) z roku 1970, *Let Us Work Together* (Pracujemy razem) oraz *Britain Will Win With Labour* (Brytania wygra dzięki labourzystom) z roku 1974.

⁷ *The Encyclopedia of the Labour Movement*, t. 2, Londyn, s. 154.

⁸ *Ibidem*, s. 156.

Gwoli ścisłości trzeba jednak przyznać, iż w nowym statucie unikano jeszcze sformułowania, że Partia Pracy jest partią socjalistyczną. Przymiotnik „socjalistyczna” był natomiast przypisywany Labour Party przez jej przeciwników, dla zdyskredytowania poczynań przywódców labourzystowskich⁹.

W równie radykalnym duchu utrzymany był program z tego samego roku (*Labour and the New Social Order*). W programie tym Partia Pracy odrzuciła hasło budowy prywatnego kapitalizmu, obiecywała natomiast zbudowanie „nowego porządku społecznego”, opartego o planową kooperację procesów produkcji, równomierny podział dochodów i równość różnych grup ludności, niezależnie od rasy, płci i przynależności do klasy społecznej¹⁰. Obietnice realizacji „nowego porządku społecznego” znalazły wyraz w programie w licznych zobowiązaniach z zakresu polityki społeczno-gospodarczej, spośród których warto podkreślić:

- dokonanie reorganizacji przemysłu w oparciu o społeczną własność środków produkcji,
- zlikwidowanie zjawiska kontroli poszczególnych gałęzi przez prywatnych kapitalistów,
- zwiększenie skali opodatkowania,
- zlikwidowanie bezrobocia,
- zapewnienie minimalnego standardu w zakresie lecznictwa, wy-
poczynku i oświaty¹¹.

W okresie międzywojennym Partia Pracy opublikowała trzy dokumenty programowe, a mianowicie: *For Socialism and Peace* w roku 1934, *A Nation without Prosperity* w roku 1935 oraz *Labour's Immediate Programme* w roku 1937¹². Zgodnie z przyjętymi wcześniej ograniczeniami czasowymi rozważań, nie będą one przedmiotem analizy. Tym niemniej warto podkreślić, na co zwraca uwagę Z. Bauman, że w dokumentach tych dominowało tradycyjne pojmowanie socjalizmu¹³.

Bezpośrednio po II wojnie światowej stopień radykalizacji poglądów oficjalnej doktryny Labour Party w rozważanej tu kwestii nie uległ w zasadzie większej zmianie. Znalazło to wyraz w pierwszym, powojennym manifestie wyborczym labourzystów pt.: *Let Us Face the Future*.

⁹ Zob. J. Bulmer-Thomas, *The Party System in Great Britain*, Londyn 1953, s. 51.

¹⁰ Zob. D. Goates, *The Labour Party and the Struggle for Socialism*, Cambridge 1975, s. 14.

¹¹ *The Labour Year Book 1919*, cyt. za Coates, *op. cit.*, s. 10.

¹² Zob. Vann, *op. cit.*, s. 10.

¹³ Z. Bauman, *Socjalizm brytyjski*, Warszawa 1959, s. 159.

Charakterystyczną cechą tego manifestu był wyraźnie opozycyjny stosunek do wielkiego biznesu, uprzywilejowanych bogaczy i tych grup społecznych, które koncentrowały w swych rękach nadmierną władzę ekonomiczną. W manifestie stwierdzano wyraźnie, iż celem Labour Party jest zbudowanie społeczeństwa socjalistycznego, tj. społeczeństwa wolnego, demokratycznego, postępowego i zorientowanego społecznie (*public-spirited*), opartego o społeczną formę własności w podstawowych dziedzinach¹⁴. Cel ten traktowano jako cel długofalowy. Partia Pracy obiecywała jednak zrobić pierwsze kroki w kierunku jego realizacji.

Wyraźną zmianę stanowiska w kwestii istoty socjalizmu można zaobserwować w latach 1949—1950. Ukazały się w tym czasie dwa dokumenty programowe Labour Party o dosyć podobnej wymowie, a mianowicie: *Labour Believes in Britain* oraz *Labour and the New Society*. W obu tych programach nie mamy jeszcze jawnego odrzucenia dotychczasowej koncepcji socjalizmu, tym niemniej przestano wiązać ściśle socjalizm ze społeczną formą własności. W ramach społeczeństwa socjalistycznego dostrzegano miejsce zarówno dla przedsiębiorstw państwowych, jak i prywatnych¹⁵. Były to pierwsze wyraźne stwierdzenia, dopuszczające koegzystencję socjalizmu z prywatną formą własności.

Istotny wpływ na pojmowanie socjalizmu w brytyjskiej myśli socjaldemokratycznej wywarła wspomniana już deklaracja przyjęta na I Kongresie Międzynarodówki Socjalistycznej w 1951 r. Deklaracja ta stanowi wyraz jawnego odżegnania się od podstawowych zasad socjalizmu. Nie oznacza to jednak, iż w deklaracji tej nie mówi się w ogóle o socjalizmie. Jest to jednak socjalizm nieco inny od tradycyjnego. W programie nadano mu nazwę „socjalizmu demokratycznego”. Podkreślono wyraźnie brak ścisłego związku między koncepcją „socjalizmu demokratycznego” a socjalizmem marksistowskim. Stwierdzano tam: „socjalizm demokratyczny jest ruchem międzynarodowym, który bynajmniej nie wymaga sztywnej jednolitości poglądów. Bez względu na to czy socjaliści wywodzą swe przekonania z wyników marksistowskiej lub innej analizy społecznej, czy też z zasad religijnych lub humanitarnych, wszyscy oni zmierzają do wspólnego celu: do ustroju sprawiedliwości społecznej, dobrobytu, wolności i pokoju”¹⁶.

¹⁴ *Let Us Face the Future*, [w:] *The Social and Political Thought of the British Labour Party*, red. F. Bealey, Londyn 1970, s. 30, 164.

¹⁵ *Labour and the New Society*, [w:] *The Social and Political...*, s. 178. oraz *Labour Believes in Britain*, cyt. za Coates, *op. cit.*, s. 89.

¹⁶ *Cele i zadania socjalizmu demokratycznego*, [w:] A. Reiss, *Antymarksistowski charakter współczesnego socjaldemokratyzmu*, Warszawa 1972, s. 50.

W programie wysunięto tezę, że „socjalizm chce zastąpić ustroj kapitalistyczny ustrojem gospodarczym, który kierować się będzie potrzebami ogółu a nie zyskiem jednostek”¹⁷. Teza ta wydaje się, na pierwszy rzut oka, być dosyć radykalna. Jej radykalizm znika jednakże przy bliższej analizie celów socjalizmu demokratycznego. Stwierdzano w tej kwestii: „bezpośrednimi celami gospodarczymi socjalizmu są: pełne zatrudnienie, wzrost produkcji, stałe podnoszenie się dobrobytu, zabezpieczenie społeczne i sprawiedliwy podział dochodów i majątków”¹⁸. Jako warunek realizacji tych celów wymieniono w dokumencie planowanie¹⁹. Nie dostrzegano jednak potrzeby uspołecznienia środków produkcji we wszystkich głównych dziedzinach dla urzeczywistnienia planowania i socjalizmu. Skłania to do wniosku, że koncepcja „socjalizmu demokratycznego” niewiele miała wspólnego z socjalizmem realnie istniejącym. Była ona także o wiele mniej radykalna od dawnej koncepcji ruchu labourzystowskiego.

Rok 1951 miał bardzo ważne znaczenie w historii Partii Pracy. Oznaczał on koniec rządów labourzystowskich premiera C. S. Attlee i zwycięstwo wyborcze Partii Konserwatywnej pod przewodnictwem W. S. Churchilla. Wraz z przejściem do opozycji nasiliły się w łonie Partii Pracy polemiki między grupami lewicowymi, żądającymi bardziej postępowego programu a tymi, którzy domagali się usunięcia z istniejącego programu nawet frazeologii socjalistycznej. Grupa lewicowców, skupiona wokół A. Bevana, krytykowała kierownictwo Labour Party za brak zdecydowania w kierunku bardziej socjalistycznego programu. Krytyka ta miała niewątpliwie pewne, aczkolwiek niezbyt duże, znaczenie dla wymowy wydanego w 1953 r. dokumentu programowego *Challenge to Britain*. Wysunięto w nim bowiem postulaty nacjonalizacji żelaza i stali (gałęzie te zostały zreprivatyzowane po dojściu do władzy konserwatystów) oraz nacjonalizacji kilku innych gałęzi²⁰. Hasła takie były wyrazem pewnej radykalizacji programu w porównaniu z dokumentami sprzed 3 lat. Radykalizm ten nie był jednak zbyt znaczny, jeśli zważyć, iż dopuszczano związek socjalizmu z własnością prywatną w większości dziedzin gospodarki²¹.

Efektom toczącej się polemiki w ramach Partii Pracy było uchwalenie w latach 1956—1958 kilku deklaracji partyjnych, a mianowicie: *Towards Equality* w roku 1956, *Public Enterprise* i *Industry and Society* w roku 1957 oraz *Plan for Progress* w roku 1958. Zwłaszcza dwie osta-

¹⁷ *Ibidem*, s. 51.

¹⁸ *Ibidem*, s. 52.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Zob. Coates, *op. cit.*, s. 77.

²¹ *Ibidem*, s. 77.

tnie deklaracje zawierają kilka interesujących, z naszego punktu widzenia, tez.

Industry and Society rozpoczyna się od potwierdzenia wiary labourzystów we własność publiczną jako instrument w kierunku socjalizmu²². Wynikałoby stąd, iż stanowisko Partii Pracy w kwestii istoty socjalizmu było dosyć radykalne. Oceny takiej nie potwierdziły jednakże analizy dalszych fragmentów dokumentu. Nie wysuwano bowiem w deklaracji postulatów nacjonalizacji podstawowych gałęzi, a co więcej, dostrzegano potrzebę stabilizacji własności prywatnej²³. Można więc powiedzieć, że dokument *Industry and Society* zawierał jedynie frazeologię socjalistyczną, natomiast jego rzeczywista wymowa była zdecydowanie inna. Z podobną oceną spotkała się ta deklaracja wśród lewicowych działaczy labourzystowskich, skupionych wokół czasopisma „Universities and Left Review”. Tak np. J. Hughes stwierdzał: „Dokument ten nie zawiera nawet jednego domysłu sugerującego, że osiągnięcie socjalistycznej ekonomiki jest ostatecznym celem”²⁴.

W przeciwieństwie do *Industry and Society*, deklaracja *Plan for Progress* nie zawierała nawet werbalnej koncesji w kierunku socjalizmu. *Program postępu* był programem dla niesocjalistycznej przyszłości Wielkiej Brytanii. Rozwiązania palących problemów brytyjskiej gospodarki (wysokie bezrobocie i słabe tempo wzrostu) szukano w deklaracji nie w systemie form własności środków produkcji, lecz w zapewnieniu odpowiedniego poziomu inwestycji²⁵. W ten sposób — stwierdzano — zapewnione zostanie „bezpieczeństwo dla ludzi oraz postęp społeczny i gospodarczy kraju”²⁶. Przyjmując te tezy *Plan for Progress* grzebał myśl o socjalistycznym przeobrażeniu się społeczeństwa. W świetle dokumentu nasuwa się bowiem wniosek, iż socjalizm nie jest potrzebny, skoro jego dobrodziejstwa osiągnane są w ramach istniejącego ustroju społecznego.

Ogłoszenie analizowanych dokumentów oznaczało więc zwycięstwo nurtu prawicowego w łonie Partii Pracy. Dokumenty te świadczą o tym, iż lewicy nie udało się zmusić kierownictwa partii do pozostania przy tradycyjnych poglądach na istotę socjalizmu, sformułowanych w radykalnym programie z 1918 r. Nastąpiło pewne prze-

²² *Industry and Society, Report of the Fifty-Sixth Annual Conference of the Labour Party*, Brighton 1957, s. 129.

²³ *Industry and Society*, cyt. za Coates, *op. cit.*, s. 90.

²⁴ J. Hughes, *Partia Pracy a status quo*, „Zeszyty Teoretyczno-Polityczne” 1958, nr 5—6, s. 203.

²⁵ *Plan for Progress, The Labour Party Conference 1958. A Manchester Guardian Report*, Manchester 1958, s. 20.

²⁶ *Ibidem*.

wartościowanie pojęcia socjalizmu w kierunku osłabienia związku między socjalizmem a uspołecznieniem środków produkcji²⁷. Na plan pierwszy wysunięto natomiast inne elementy składające się na koncepcję socjalizmu, a mianowicie: ideę braterstwa ludzi²⁸, sprawiedliwy podział obciążeń²⁹, czy też reformę systemu podatkowego i świadczeń społecznych oraz wprowadzenie planowania³⁰. Tak ujmowany socjalizm traktowano w tych dokumentach jako naczelny cel ruchu labourzystowskiego. Tego rodzaju ujęcia dominowały w oficjalnej doktrynie Partii Pracy aż do końca lat sześćdziesiątych.

Wyraźną radykalizację stanowiska Labour Party w omawianej kwestii można zauważyć w latach 1970—1974, kiedy u władzy była Partia Konserwatywna. Spowodowane to było niewątpliwie doświadczeniami wynikającymi z porażki wyborczej 1970 r. W dokumencie *Building a Socialist Britain*, uchwalonym w tymże roku na dorocznej konferencji Partii Pracy, zwrócono uwagę na konieczność szerszej radykalizacji programu. Stwierdzono, iż brytyjskie problemy „mogą być rozwiązane jedynie przez zastosowanie rozsądnych, kolektywnych, postępowych i rzeczywiście socjalistycznych zasad”³¹. W wydany dwa lata później dokumencie programowym *Labour's Programme 1972* znajdujemy natomiast stwierdzenie: „Konferencja wskazuje przyszłemu rządowi labourzystowskiemu, aby w pełni realizować paragraf IV Statutu Partii”³². Nieco dalej zaś: „Konferencja wierzy, że jest to imperatyw dla przetrwania Labour Party i przyszłości socjalizmu”³³. Jak pamiętamy z wcześniejszych rozważań, paragraf IV Statutu postulował zbudowanie socjalizmu, rozumianego w sensie ustroju opartej na społecznej formie własności. W ten sposób wysunięto najbardziej chyba radykalną koncepcję socjalizmu spośród wszystkich sformułowanych po II wojnie. W podobnym duchu utrzymane były obydwie manifesty wyborcze przed wyborami 1974 r., jakkolwiek stonowano nieco postępową wymowę postulatów w kwestii własności społecz-

²⁷ Zjawisko to jest szeroko podkreślane w literaturze. Zwraca się uwagę na ewolucję pojmowania socjalizmu nie tylko w oficjalnych dokumentach Partii Pracy, ale także w pracach teoretyków labourzystowskich. Zob. Ładyka, *op. cit.*, s. 110—111 oraz Gołębiowski, *op. cit.*, s. 137—138.

²⁸ Zob. *The Social and Political...*, s. 211.

²⁹ *Signposts for the Sixties*, cyt. za Coates, *op. cit.*, s. 95.

³⁰ Zob. *Materiały źródłowe z historii doktryn politycznych XX wieku*, red. A. Reiss, L. Ziaja, cz. I, Warszawa 1966, s. 352—357.

³¹ *Building a Socialist Britain, British Labour Faces Up to Opposition Years*, „Social International Information” 1970, nr 9—10, s. 138.

³² Zob. M. Stewart, *Protest or Power? A Study of the Labour Party*, Londyn 1974, s. 116—117.

³³ *Ibidem*, s. 177.

nej. Przyznano otwarcie, iż „cele przedstawione w tym manifestie są celami socjalistycznymi”³⁴. Z drugiej strony jednak nie wysuwano postulatów uspołecznienia większości dziedzin gospodarki, jak to miało miejsce w programie z 1918 r., choć zakres propozycji nacjonalizacyjnych był o wiele szerszy w porównaniu z wcześniejszymi latami³⁵.

Wybory 1974 r. zakończyły się sukcesem Partii Pracy. Z chwilą dojścia do władzy dotychczasowe, stosunkowo radykalne stanowisko labourzystów w kwestii ujmowania socjalizmu uległo znacznemu osłabieniu. W dokumencie programowym z 1976 r. pt. *Labour's Programme for Britain* wysunięto co prawda tezę, iż należy dążyć do zbudowania nowej i silnej gospodarki socjalistycznej, ale główny akcent w koncepcji socjalizmu położono na kwestie równości społecznej i ekonomicznej oraz rozszerzenia zakresu demokracji³⁶. Przestano natomiast traktować społeczną formę własności jako organiczny element społeczeństwa socjalistycznego. W ten sposób nawiązano do dominujących w okresie powojennym tradycji lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych.

2. PROBLEM METAMORFOZY SPOŁECZEŃSTWA BURZUAZYJNEGO W SOCJALISTYCZNE

Zagadnienie przejścia społeczeństwa do socjalizmu jest dosyć ściśle związane z kwestią poruszaną w poprzednim punkcie opracowania. U podstaw tych związków leży fakt, iż sposób rozwiązania kwestii dróg przejścia do socjalizmu zależy w istotnej mierze od pojmowania socjalizmu przez labourzystów oraz stanowiska w sprawie uznania socjalizmu za cel ruchu socjaldemokratycznego. Przedstawione w poprzednim paragrafie poglądy na istotę socjalizmu implikują więc w jakiejś mierze stanowisko labourzystów w kwestii przejścia do socjalizmu.

W oficjalnej doktrynie Labour Party panował zgodny pogląd, jeśli chodzi o problem metamorfozy społeczeństwa kapitalistycznego w socjalistyczne. We wszystkich oficjalnych dokumentach (o ile nawet nie stwierdzano tego wyraźnie) przyjmowano „ciche” założenie o stopniowej i pokojowej drodze przejścia do socjalizmu. W manifestie wyborczym *Let Us Face the Future* stwierdzono: „Labour Party jest w istocie partią demokratyczną. Stara się osiągnąć swój cel drogą

³⁴ *Let Us Work Together*, „Biuletyn Specjalny. Materiały i Dokumenty” 1974, nr 341/A, s. 12.

³⁵ Zob. A. Zięba, *Program Labour Party w świetle analizy porównawczej manifestów wyborczych z 1974 roku*, „Biuletyn Instytutu Badania Współczesnych Problemów Kapitalizmu” 1976, nr 1, s. 54.

³⁶ Zob. N. Bosanquet, *Labor's Programme: The Underlying Dilemmas of Principle*, „Socialist Commentary” 1976, nr 7—8, s. 6.

perswazji a nie drogą przemocy"³⁷. W innym zaś miejscu podkreślano, iż „socjalizm nie może przyjść od razu"³⁸, chcąc w ten sposób zaakcentować stopniowy proces budowy socjalizmu. Takie ujęcie problemu było charakterystyczne zarówno dla początkowego okresu rozwoju ruchu labourzystowskiego, jak i dla okresu późniejszego. Dominowało ono nie tylko w radykalnych dokumentach, w których wiązano socjalizm ze społeczną formą własności, ale także w dokumentach, w których ujmowano socjalizm jako ustrój oparty na społecznej i ekonomicznej równości różnych grup ludności.

Podobne stanowisko w kwestii labourzystowskich metod przejścia do socjalizmu można znaleźć w literaturze przedmiotu. Zdaniem radzieckiej autorki L. A. Jakowlewej, problem przejścia do socjalizmu sprowadza się w ujęciu socjaldemokratów do zdobycia większości w Parlamencie i wykorzystania państwa jako podmiotu reform socjalistycznych³⁹. W literaturze angielskiej znajdujemy natomiast stwierdzenia, iż „Partia Pracy nigdy poważnie nie stawiała sobie zadania zniszczyć tradycyjną i konstytucyjną maszynę"⁴⁰ oraz, że „Liderzy partii labourzystowskiej zawsze odrzucali każdy rodzaj politycznego działania, który, jak im się wydawało, wychodził poza ramy i konwenanse systemu parlamentarnego"⁴¹. Podobne poglądy spotkać można również w literaturze polskiej⁴².

Z taką koncepcją przejścia do socjalizmu związane było przekonanie o braku konfliktów klasowych między proletariatem a burżuazją. Nie należy tego rozumieć w ten sposób, że nie dostrzegano żadnych różnic w społeczno-ekonomicznym położeniu różnych grup ludności. Problem nierówności społeczno-ekonomicznych, występujących w społeczeństwie brytyjskim, był rozważany w szeregu oficjalnych dokumentów, a w deklaracji *Towards Equality* stał się głównym przedmiotem analizy. Charakterystyczne jednak, że przyczyn tych nierówności nie doszukiwano się w klasowej strukturze społeczeństwa, zdeterminowanej stosunkiem poszczególnych grup społecznych do własności środków produkcji, lecz w różnym statusie zawodowym, istniejącym systemie oświaty itd.⁴³ Prezentowano pogląd, iż istniejące nierówności i konflikty społeczne dadzą się rozwiązać dzięki działaniu państwa. Państwo traktowano jako instytucję ponadklasową, wyrażającą intere-

³⁷ *Let Us Face the Future...*, s. 165.

³⁸ *Ibidem*, s. 164.

³⁹ Jakowlewa, *op. cit.*, s. 102.

⁴⁰ Ulam, *op. cit.*, s. 154.

⁴¹ R. Miliband, *Parliamentary Socialism*, Londyn 1967, s. 21.

⁴² Zob. Bauman, *op. cit.*, s. 150 oraz Ładyka, *op. cit.*, s. 78—88.

⁴³ *Towards Equality*, [w:] *The Social and Political...*, s. 202.

sy wszystkich klas i grup społecznych⁴⁴. Aktywnej roli państwa przypisywano istotną rolę w łagodzeniu konfliktów społecznych i zapewnieniu równowagi społecznej systemu. W ten sposób oficjalna myśl labourzystowska odrzucała ideę walki klasowej i związaną z nią koncepcję rewolucji socjalistycznej.

3. KWESTIA WŁASNOŚCI ŚRODKÓW PRODUKCJI

Problem własności środków produkcji w ujęciu labourzystowskim był już sygnalizowany we wcześniejszych fragmentach opracowania w związku z kwestią pojmowania socjalizmu. Rozpatrywano tam to zagadnienie jednak tylko z punktu widzenia jego znaczenia dla koncepcji socjalizmu jako ustroju społecznego. W tym rozdziale natomiast przedmiotem rozważań będzie labourzystowska koncepcja własności rozpatrywana z nieco innych punktów widzenia. Szczególną uwagę poświęcimy roli poszczególnych form własności oraz kwestii nacjonalizacji, a zwłaszcza jej zakresu, kryteriów oraz społecznego charakteru.

Jeśli chodzi o problem labourzystowskiej koncepcji własności, to należy stwierdzić, iż stanowisko Labour Party zaprezentowane w oficjalnych dokumentach było, generalnie biorąc, jednolite. Jego zasadniczą ideę można sprowadzić do tzw. ekonomiki mieszanej, charakteryzującej się współistnieniem różnych form własności. Teza taka może wydać się na pierwszy rzut oka dosyć zaskakująca, zwłaszcza w kontekście wcześniejszych rozważań o związkach społecznej formy własności z istotą socjalizmu. Otóż należy zauważyć, iż nawet w tych dokumentach, w których podkreślano takie związki, traktowano własność społeczną jako dominującą formę własności dopiero w dalszej perspektywie. Natomiast na krótszą metę wysuwano postulaty ekonomiki mieszanej. W dokumencie programowym z 1918 r. pt. *Labour and the New Social Order*, w którym wiązano ściśle socjalizm ze społeczną formą własności, propozycje nacjonalizacyjne ograniczono do niektórych tylko, aczkolwiek istotnych, dziedzin gospodarki, takich jak: koleje, kopalnie, stocznie, kanały oraz ubezpieczenia⁴⁵. W równie radykalnym programie z 1943 r., w którym znajdujemy oświadczenie, iż „jedynie wspólna własność zapewni pierwszeństwo narodowych potrzeb przed prywatnymi”, wysunięto tezę, iż „Partia Pracy nalega, aby naród stał się właścicielem i kierownikiem wytwórczości o istotnym znaczeniu”⁴⁶. Nie postulowano więc natychmiastowej nacjonalizacji ca-

⁴⁴ Zob. *Let Us Work...*, s. 12.

⁴⁵ *The Labour Year Book 1919...*, s. 14—15.

⁴⁶ *Nowy Program Brytyjskiej Partii Pracy*, Londyn 1943, s. 14.

łej gospodarki, co implikowało tezę o występowaniu ekonomiki mieszanej. Z drugiej strony należy podkreślić, iż teza taka przewijała się także w dokumentach o zdecydowanie prawicowym charakterze, w których nie wiązano socjalizmu ze społeczną formą własności. Na przykład w deklaracji *Industry and Society*, której charakterystyczną cechą było poparcie dla własności prywatnej, dostrzegano celowość występowania własności społecznej, choć w stosunkowo ograniczonym zakresie⁴⁷. Podejście takie zakładało również występowanie ekonomiki mieszanej.

Pomimo generalnej jednolitości poglądów w tej kwestii, można zauważyć w poszczególnych dokumentach dosyć istotne różnice stanowisk w sprawach bardziej szczegółowych. Chodzi tu przede wszystkim o problem proporcji występowania własności społecznej i prywatnej w gospodarce. Różnice te znajdowały wyraz w różnym zakresie propozycji nacjonalizacyjnych. Można wyróżnić dokumenty, w których zakres postulatów nacjonalizacyjnych był stosunkowo szeroki oraz takie, w których postulaty te miały bardzo ograniczony zasięg.

Do pierwszej grupy należy zaliczyć dokumenty programowe z 1918, 1943 i 1972 r., deklarację *Building a Socialist Britain* z 1970 r. oraz manifesty wyborcze z 1945 i 1974 r. Na przykład manifest *Let Us Face the Future* zapowiadał nacjonalizację Banku Anglii, gałęzi paliwowo-energetycznych, transportu śródlądowego, żelaza, stali oraz wszystkich gałęzi nierentownych i upadających⁴⁸. Natomiast w manifestcie *Britain Will Win with Labour* istniejący sektor uspołeczniony proponowano rozszerzyć poprzez upaństwowienie przemysłu okrętowego i portów, instytucji finansowych oraz przemysłu lotniczego⁴⁹.

Do drugiej, krańcowo odmiennej grupy dokumentów, należy zaliczyć uchwały i deklaracje partyjne z lat 1957—1958 oraz takie manifesty wyborcze, jak: *Let Us Win Through Together* z 1950 r., *Britain Belongs to You* z 1959 r. i *New Britain's Strong Let's Make It Great to Live In* z 1970 r. Wprawdzie w manifestcie z 1950 r. zapowiadano rozpatrzenie problemu nacjonalizacji żelaza i stali⁵⁰, zaś w *Industry and Society* postulowano renacjonalizację stali i transportu drogowego⁵¹ (w pozostałych, wymienionych dokumentach nie było żadnych propozycji nacjonalizacyjnych), to jednak ogólny stosunek do własności społecznej nie był przychylny. W deklaracji *Public Enterprise* z 1957 r. poddano szerokiej krytyce funkcjonowanie sektora uspołecznionego. Krytyczna

⁴⁷ *Industry and Society, Report...*, s. 129.

⁴⁸ Zob. Coates, *op. cit.*, s. 43.

⁴⁹ *Britain Will Win with Labour*, cyt. za Zięba, *op. cit.*, s. 54.

⁵⁰ Zob. Coates, *op. cit.*, s. 72.

⁵¹ *Industry and Society, Report...*, s. 129.

ocena dotyczyła w szczególności struktury i organizacji przedsiębiorstw, działalności kierownictwa, polityki finansowej i ekonomicznej przedsiębiorstw oraz istniejących tam stosunków pracowniczych⁵². W *Industry and Society* posunięto się jeszcze dalej, stwierdzając, że „duże firmy na ogół dobrze służą narodowi”⁵³, co było jawnym wyrazem poparcia dla własności prywatnej. Przy takim podejściu nie było oczywiście miejsca dla szerszych postulatów nacjonalizacyjnych.

Zakres wysuwanych postulatów nacjonalizacyjnych był dosyć blisko powiązany ze stanowiskiem w sprawie kryteriów i celów nacjonalizacji. Należy podkreślić, że problem kryteriów i celów nacjonalizacji był także naświetlany w dokumentach w sposób niejednolity. W dokumentach, w których zakres postulatów nacjonalizacyjnych był dosyć szeroki, traktowano nacjonalizację jako instrument realizacji socjalizmu. Związane to było z prezentowaną w tych dokumentach koncepcją socjalizmu, o czym mówiliśmy już we wcześniejszych rozważaniach. W pozostałych dokumentach przestano traktować ideę nacjonalizacji w aspekcie przemian społeczno-strukturalnych, a zaczęto rozpatrywać w aspekcie techniczno-ekonomicznym. W programie z 1950 r. pt. *Labour and the New Society* ustalono trzy kryteria, które mogą uzasadniać przeprowadzenie nacjonalizacji:

- jeśli w rękach prywatnych znajdują się gałęzie, posiadające zasadnicze znaczenie dla gospodarki,
- jeśli prywatne gałęzie nie zapewniają rentowności,
- jeśli stopień monopolizacji gałęzi jest tak wysoki, że prowadzi do nadmiernej eksploatacji ludzi pracy⁵⁴.

O wiele bardziej prawicowe ujęcie zaprezentowano w dokumencie *Labour's Programme for Britain* z 1973 r., w którym ograniczono celowość przeprowadzenia nacjonalizacji jedynie do tych gałęzi, które nie są zdolne do przetrwania w rękach prywatnych⁵⁵. Jeszcze dalej idąca w swej reakcyjności była wymowa *Industry and Society*, w którym kryterium nacjonalizacji sprowadzono do tych przedsiębiorstw, które „poważnie szkodzą narodowi”⁵⁶.

Pozostała do rozważenia sprawa społecznej treści labourzystowskiej nacjonalizacji. Chodzi tu nie o ocenę i interpretację tego problemu, ale o oficjalne stanowisko Labour Party na ten temat. Przede wszystkim godne uwagi jest zagadnienie, czy wysuwane koncepcje nacjonalizacji

⁵² *Public Enterprise, Report of the Fifty-Sixth Annual Conference of the Labour Party*, Brighton 1957, s. 83.

⁵³ Cyt. za Coates, *op. cit.*, s. 90.

⁵⁴ *Labour and the New Society*, [w:] *The Social and Political...*, s. 178.

⁵⁵ Zob. Coates, *op. cit.*, s. 212.

⁵⁶ *Industry and Society, Report...*, s. 128.

traktowano jako idee o charakterze socjalistycznym. Należy stwierdzić, że w sprawie tej prezentowano w oficjalnych dokumentach jednolite stanowisko. We wszystkich dokumentach, w których poruszano szerzej problem nacjonalizacji, powszechny był pogląd o socjalistycznym charakterze labourzystowskiej nacjonalizacji⁵⁷. Podobne stanowisko w kwestii charakteru labourzystowskiej nacjonalizacji reprezentują niektórzy, mniej postępowi, autorzy brytyjscy. Na przykład H. D. Hughes stwierdził, iż rozwój labourzystowskiej nacjonalizacji będzie zmniejszał różnice klasowe w rozumieniu marksowskim⁵⁸. H. Fagon wysunął zaś tezę, że polityka nacjonalizacji, realizowana przez Labour Party, rozpoczęła pokojowe przejście do socjalizmu⁵⁹.

Zupełnie inaczej oceniana jest labourzystowska nacjonalizacja w literaturze marksistowskiej. Dominuje w niej pogląd o niesocjalistycznym charakterze labourzystowskiej nacjonalizacji. L. A. Jakowlewa podkreśla wręcz jej kapitalistyczny charakter⁶⁰. W literaturze polskiej akcentuje się tezę o postępowym, obiektywnie biorąc, charakterze labourzystowskiej nacjonalizacji, tym niemniej wysuwa się zarazem szereg argumentów przemawiających za jej kapitalistycznym charakterem⁶¹. Z. Bauman podkreśla fakt, że sposób przeprowadzenia nacjonalizacji, a zwłaszcza rozwiązanie kwestii odszkodowań, nie podważa interesów wielkiego kapitału, a wręcz przeciwnie, przyczynia się do jego umocnienia⁶². Podobną tezę wysunęli w literaturze brytyjskiej E. Burns i J. Mahon⁶³.

4. PROBLEM OGÓLNEJ KONCEPCJI ROZWOJU SPOŁECZNEGO

Problem ten ma bardzo istotne znaczenie z punktu widzenia całości kształtu naszych rozważań. Należy jednak od razu stwierdzić, iż skonstruowanie pozytywnej, labourzystowskiej koncepcji rozwoju społecznego nie jest sprawą prostą. Zasadnicza trudność wynika z faktu, że tak sformułowany problem nie był podejmowany w żadnym z omawianych wcześniej dokumentów. Dlatego też przedstawione przez nas uwagi należy raczej traktować jako własną interpretację niektórych tez

⁵⁷ Zob. np. *Let Us Face...*, s. 164.

⁵⁸ H. D. Hughes, *Towards a Classless Society*, Londyn 1947, s. 16.

⁵⁹ H. Fagon, *Nationalisation*, Londyn 1960, s. 11.

⁶⁰ Jakowlewa, *op. cit.*, s. 46.

⁶¹ Zob. np. Gołębiowski, *op. cit.*, s. 36.

⁶² Bauman, *op. cit.*, s. 162.

⁶³ E. Burns, *Nowe cechy kapitalizmu angielskiego*, Warszawa 1962, s. 36 oraz J. Mahon, *Bilans rządów labourzystowskich*, „Zeszyty Teoretyczno-Polityczne” 1968, nr 11, s. 105.

zawartych w oficjalnych dokumentach oraz wnioski płynące z dotychczasowych analiz.

W szczególności interesujące są dwa pytania, a mianowicie:

— czy labourzyści wyróżniają w procesie rozwoju społecznego kolejne etapy rozwojowe i jaki one mają charakter,

— jaki jest pogląd labourzystów na problem sił napędowych procesów rozwojowych.

Jeśli chodzi o pierwsze pytanie, to należy stwierdzić, iż stanowisko Labour Party zaprezentowane w oficjalnych dokumentach nie było jednolite. Można z jednej strony zauważyć stosunkowo radykalne poglądy przedstawione w programach z 1918 i 1972 r. oraz w manifestach z 1945 i 1974 r., a z drugiej zaś, typowe dla ekonomii burżuazyjnej ujęcie w dokumentach z lat 1949—1970. W dokumentach z lat 1918, 1972 i 1974 przewijała się teza, iż celem polityki Partii Pracy jest zbudowanie społeczeństwa socjalistycznego, opartego na społecznej formie własności środków produkcji. Tak ujmowane społeczeństwo socjalistyczne przeciwstawiano wyraźnie społeczeństwu kapitalistycznemu, opartemu o prywatną formę własności. Można stąd wnosić, iż socjalizm traktowano tam jako wyższy etap rozwojowy w stosunku do kapitalizmu. Gwoli ścisłości trzeba jednak stwierdzić, iż w żadnym z wymienionych dokumentów nie postawiono wyraźnie tezy, że przejście od kapitalizmu do socjalizmu jest konieczną prawidłowością rozwoju społecznego. Zdecydowanie mniej radykalne stanowisko w rozważanej tu kwestii zaprezentowano w dokumentach z lat 1949—1970. Jeśli nawet twierdzono, że zbudowanie społeczeństwa socjalistycznego jest celem ruchu labourzystowskiego, to pojmowano istotę socjalizmu zupełnie inaczej niż w programie z 1918 r. Nie wiązano ściśle istoty socjalizmu ze społeczną formą własności, lecz rozumiano go zgodnie z koncepcją socjalizmu demokratycznego, wypracowaną na I Kongresie Międzynarodówki Socjalistycznej w 1951 r. W związku z tym podstawowe kryterium wyodrębnienia poszczególnych etapów rozwojowych nie mogło być związane z formą własności środków produkcji. Niektóre sformułowania zawarte w takich dokumentach, jak: *Industry and Society* oraz *Plan for Progress* skłaniają do wyciągnięcia wniosku, iż istotne znaczenie dla wyodrębnienia tych etapów miały tam, dokonujące się w gospodarce, zmiany o charakterze techniczno-organizacyjnym (związane np. z rewolucją menadżerów oraz oddzieleniem kontroli i własności w wielkich przedsiębiorstwach). Taka interpretacja stanowiska labourzystów daje podstawę do włączenia ich koncepcji w szerszy nurt teoretyczny współczesnej ekonomii burżuazyjnej, a mianowicie teorii społeczeństwa przemysłowego.

Jeśli chodzi o problem sił napędowych procesów rozwojowych, to trzeba stwierdzić, iż brak jest w dokumentach wyraźnego stanowiska w tej kwestii. Mając na uwadze oficjalne dokumenty labourzystowskie, najbardziej prawdopodobna wydaje się być teza upatrująca przyczyny procesów rozwojowych w działaniu postępu naukowo-technicznego. Taki wniosek nasuwa się zwłaszcza w kontekście rozważań dokumentu programowego z 1961 r. oraz manifestu wyborczego *The New Britain* z 1964, w których to przewijała się myśl o decydującym znaczeniu postępu naukowo-technicznego dla przebiegu procesów gospodarczych⁶⁴. Takie podejście do problemu sił napędowych procesów rozwojowych jest tylko na pierwszy rzut oka zbliżone do ujęcia marksowskiego. Kategoria sposobu produkcji obejmuje nie tylko elementy (aspekty) techniczne, ale także aspekty społeczne. W odróżnieniu od ujęcia marksowskiego, labourzyści nie dostrzegali istotnej roli konfliktów społecznych i walki klas w kształtowaniu procesu rozwoju społecznego. Stąd też należy podkreślić zasadniczą odmienną laburzystowskiej i marksistowskiej koncepcji rozwoju.

III. PROBLEMY ROZWOJU EKONOMICZNEGO W PRACACH RICHARDA H. S. CROSSMANA I JOHNA STRACHEY'A

Przedmiotem rozważań tej części opracowania jest zagadnienie rozwoju ekonomicznego w ujęciu dwu teoretyków ruchu labourzystowskiego, a mianowicie: R. H. S. Crossmana i J. Strachey'a. Ich wybór nie był przypadkowy. Zarówno Crossman, jak i Strachey należą do czołowych, powojennych teoretyków labourzystowskich w Wielkiej Brytanii. Nie są wprawdzie tak znani jak C. A. R. Crosland czy też G. D. H. Cole, tym niemniej ich wkład w rozwój teorii socjalizmu brytyjskiego jest powszechnie doceniany. Pomimo tego, brak jest w literaturze marksistowskiej prac analizujących w sposób całościowy ich poglądy na kwestię rozwoju ekonomicznego⁶⁵. Inny wzgląd, który miał w tym wyborze istotne znaczenie, dotyczy aktywnego udziału Crossmana i Strachey'a w działalności politycznej i państwowej. Jest w związku z tym rzeczą interesującą pewna konfrontacja ich teorii z oficjalnym stanowiskiem Labour Party.

Głównym celem tej części opracowania jest prezentacja poglądów Crossmana i Strachey'a na interesującą nas kwestię. Akcent zostanie

⁶⁴ *Signposts for the Sixties*, [w:] *The Social and Political...* oraz *The New Britain* [w:] *Materiały źródłowe z historii...*, s. 350—357.

⁶⁵ W naszej literaturze niektóre aspekty ich poglądów analizują: Ładyka, *op. cit.*; Łastowski, *op. cit.*; oraz Bauman, *op. cit.*

położony jednak jedynie na te elementy ich poglądów, które wzbogacają zaprezentowane wcześniej ujęcia oficjalne bądź też stanowią w stosunku do nich ujęcia wyraźnie odmienne.

1. RICHARD H. S. CROSSMAN

Zasadniczy okres twórczości R. H. S. Crossmana⁶⁶ przypada na lata powojenne, choć pierwsze jego prace opublikowane zostały już przed II wojną światową. Do ważniejszych jego prac należy zaliczyć: *Government and the Governed*, *The Charm of Politics*, *Planning for Freedom*, *Plato Today*, *Socialism and the New Despotism* oraz *A Nation Reborn*. Po porażce wyborczej labourzystów w 1951 r. brał aktywny udział w pracach stowarzyszenia „Socialist Union” nad sprecyzowaniem założeń „socjalizmu brytyjskiego”, których efektem był dokument w postaci zbioru prac pt. *New Fabian Essays*. Znalazł się tam także esej Crossmana pt. *Towards a Philosophy of Socialism*.

Nie wszystkie z wymienionych prac Crossmana są przedmiotem analizy w naszym opracowaniu. Baza źródłowa obejmuje w zasadzie 4 prace Crossmana, a mianowicie: *Towards a Philosophy of Socialism* z 1952 r., *Socialism and the New Despotism* z roku 1956, *Planning for Freedom* z roku 1965 oraz *Government and the Governed* z 1969 r. W pracach tych podjął Crossman szereg istotnych, z naszego punktu widzenia, problemów, które warto poddać bliższej analizie. Na uwagę zasługuje przede wszystkim jego teoria rozwoju społecznego oraz związane z nią koncepcje kapitalizmu i socjalizmu, które stanowią istotne rozwinięcie (a w niektórych przypadkach są ujęciami nowymi) tez wysuniętych w oficjalnych dokumentach Labour Party. W niektórych kwestiach, np. odnośnie metamorfozy społeczeństwa kapitalistycznego w socjalistyczne, poglądy Crossmana były zbieżne ze stanowiskiem zawartym w oficjalnych dokumentach, stąd też pominiemy ten problem w analizie. Włączymy natomiast do rozważań kwestię stosunku Crossmana do roz-

⁶⁶ R. H. S. Crossman urodził się w 1907 r. Po ukończeniu studiów w Oxfordzie był przez kilka lat wykładowcą w tej uczelni. Jego początkowe zainteresowania naukowe obracały się wokół starożytnej i współczesnej filozofii politycznej oraz problemów niemieckich. W roku 1945 został wybrany do Parlamentu z okręgu East Coventury. Mandat poselski piastuje zresztą do dnia dzisiejszego. W latach 1966—1968 pełnił funkcję Przewodniczącego Izby Gmin. W okresie tym kierował także Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej. W kwietniu 1968 r. zrezygnował z przywództwa w Izbie Gmin w związku z nominacją na stanowisko Sekretarza Stanu w resorcie Usług Społecznych. Crossman pełnił także szereg ważnych funkcji partyjnych i społecznych. Był m. in. członkiem Egzekutywy Centralnego Komitetu Labour Party oraz członkiem Egzekutywy Towarzystwa Fabiańskiego.

woju gospodarczego krajów socjalistycznych, która nie znalazła odzwierciedlenia w dokumentach Labour Party.

A. Problemy ogólnej teorii rozwoju społecznego

Rekonstrukcja poglądów Crossmana na ten temat nie jest sprawą prostą. Crossman, podobnie zresztą jak cała myśl labourzystowska, znajdował się bowiem pod silnym wpływem tradycji pragmatystycznych. Tradycje te nie sprzyjały rozwijaniu teorii na stosunkowo wysokim szczeblu abstrakcji. Charakterystyczne jest stwierdzenie Crossmana, iż „filozofia zaczyna się tam, gdzie kończy się pragmatyzm”⁶⁷. Filozofia rozwoju społecznego była właśnie kierunkiem rozważań niezbyt pasującym do tradycji pragmatystycznej. Stąd też trudno doszukać się w pracach Crossmana jasno wyłożonej koncepcji rozwoju. Rekonstrukcję jego poglądów oparto więc na własnej interpretacji niektórych tez zawartych w jego pracach.

Stosunkowo najwięcej uwag można znaleźć w dwu pracach Crossmana, a mianowicie: *Towards a Philosophy of Socialism* oraz *Government and the Governed*. Wysunął w nich autor nie tylko pewne tezy, istotne z punktu widzenia interpretacji jego własnej koncepcji rozwoju, ale także podjął próbę ustosunkowania się do ewolucyjnej i rewolucyjnej (marksistowskiej) teorii postępu.

W *Towards a Philosophy of Socialism* Crossman poddał analizie ewolucyjną teorię postępu w ujęciu H. G. Wellsa. Podkreślał, iż historia stanowi dla Wellsa „ewolucję społeczeństwa od małych jednostek [grup społecznych — przyp. autora] do dużych, oraz od jednostek opartych na przymusie do jednostek opartych na dobrowolnym stowarzyszeniu”⁶⁸. Według Wellsa, proces ten ma postępować dopóty, dopóki społeczeństwo nie osiągnie etapu „państwa światowego”, w którym zupełnie zniknie zjawisko przymusu. Koncepcja ta, od lat trzydziestych naszego stulecia znajdująca wielu zwolenników, oparta jest — zdaniem Crossmana — na kilku wątpliwych założeniach. Dotyczą one stałego zachowania się człowieka, nie znajdującego w świetle badań psychologicznych potwierdzenia w rzeczywistości oraz idei demokracji politycznej, której nie potwierdzają fakty ostatnich trzydziestu lat. Niezgodna z rzeczywistością jest ponadto zasada (leżąca u podstaw tej koncepcji) stwierdzająca, że rozwój wiedzy i nauki, wzrost stopnia panowania człowieka nad przyrodą prowadzą do rozwoju wolności człowieka. Jego zdaniem, rozwój nauki i oświaty nie powodują automatycznie po-

⁶⁷ R. H. S. Crossman, *Towards a Philosophy of Socialism*, [w:] *New Fabian Essays*, Londyn 1952, s. 6.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 7.

stępowej ewolucji społeczeństwa, jeśli przez „postępową” rozumieć przejście od form niewolniczych, służalczych (*servile*) do form demokratycznych⁶⁹. Dlatego też Crossman traktował koncepcję automatycznego postępu jako wielką iluzję.

Wiele miejsca poświęcił Crossman marksowskiej teorii rozwoju społecznego, zwłaszcza w pracy *Government and the Governed*. Omówił w niej dosyć dokładnie kategorie sił wytwórczych, stosunków produkcji, sposobu produkcji i systemu społeczno-ekonomicznego. Następnie, w nieco mniej konsekwentny sposób, przedstawił marksowski mechanizm rozwoju społecznego. Zwrócił uwagę na dokonujący się proces rozwoju sił wytwórczych jako efekt dążności człowieka do coraz pełniejszego opanowania sił przyrody. Podkreślił wpływ rozwoju sił wytwórczych na charakter stosunków produkcji, jakkolwiek nie analizował tego związku zbyt dokładnie⁷⁰. Przedstawił także marksowską koncepcję walki klas i rolę tego zjawiska w procesie rozwoju, powołując się na szereg ilustracji historycznych. Szczególnie silnie podkreślił marksowską tezę o historycznym charakterze kategorii i praw ekonomicznych oraz całych systemów społecznych⁷¹. Zrobił to celowo, gdyż relatywizm historyczny był dla Crossmana ważnym kierunkiem krytyki marksowskiej teorii rozwoju.

Stosunek Crossmana do marksowskiej teorii rozwoju był, generalnie biorąc, negatywny. Crossman dostrzegał jednak pewne pozytywne elementy tej teorii. Zgadzał się z marksowską tezą o stałym rozwoju sił wytwórczych w procesie rozwoju społeczeństwa oraz wysoko cenił niektóre aspekty analizy społeczeństwa kapitalistycznego, przeprowadzonej przez Marksa. W pełni zgadzał się ze stwierdzeniem Engelsa wypowiedzianym nad grobem zmarłego Marksa, iż tak jak Darwin odkrył prawo ewolucji świata organicznego, tak Marks odkrył prawo ewolucji dziejów ludzkich⁷². Tym niemniej traktował koncepcję Marksa jako wielce iluzoryczną wizję świata. Atakował w szczególności tezę o decydującym wpływie czynników materialnych, ekonomicznych na zmiany społeczne. Jego zdaniem, postęp materialny dokonujący się w procesie rozwoju nie zapewnia wolności i równości ludzi, a osiągnięcie sprawiedliwości ekonomicznej nie zabezpiecza jeszcze wolności i sprawiedliwości ludzkiej⁷³. Nie zgadzał się ponadto z tezą o występowaniu wrodzonych sprzeczności w systemie kapitalistycznym. W ślad

⁶⁹ *Ibidem*, s. 8.

⁷⁰ R. H. S. Crossman, *Government and the Governed*, Londyn 1969, s. 219, 222.

⁷¹ *Ibidem*, s. 220.

⁷² *Ibidem*, s. 234.

⁷³ Crossman, *Towards a Philosophy...*, s. 11.

za Keynesem twierdził, że ewentualne, wewnętrzne sprzeczności kapitalizmu mogą być rozwiązane w drodze ingerencji w procesy gospodarcze⁷⁴. Wystarczającym dowodem na to jest dla niego fakt, iż kapitalizm nie upadł jeszcze i jest zdolny do dalszego rozwoju. Zarzucał także Marksowi zbyt mechanistyczne podejście do problemów prognozowania rozwoju kapitalizmu. Podejście takie kontrastowało, jego zdaniem, z wyraźnym relatywizmem marksowskiej filozofii⁷⁵. Sądził, że Marks powinien z większym relatywizmem podejść do swej prognozy rozwoju kapitalizmu. Dlatego też Crossman stał na stanowisku, iż o ile analiza Marksa była dobra dla warunków połowy XIX wieku, to nie jest ona właściwa dla połowy XX w. Argumenty te skłoniły Crossmana do wysunięcia tezy, iż „rewolucyjna filozofia postępu dowiodła swej fałszywości”⁷⁶.

Szereg tez, pozwalających zrekonstruować koncepcję rozwoju w ujęciu Crossmana, można znaleźć w jego pracy *Towards a Philosophy of Socialism*. Próbuje w niej autor zdefiniować istotę postępu oraz uchwycić immanentne zjawiska występujące w tym procesie.

Rozważając kwestię definicji postępu, wyszedł Crossman od stwierdzenia, iż „nie ma takiej rzeczy jak postęp moralny”⁷⁷. Moralność jest w przekonaniu autora elementem obojętnym w procesie historycznym. Współczesna cywilizacja powiększa jedynie obszar wolnego wyboru, natomiast „nie czyni nas lepszymi moralnie”⁷⁸. Doszedł Crossman do wniosku, że jedynymi, trwałymi elementami procesu historycznego są:⁷⁹

a) społeczna akumulacja (gromadzenie) wiedzy.

b) powiększenie, dzięki tej akumulacji, władzy człowieka nad przyrodą.

Obydwa te procesy są, w przekonaniu autora, obojętne moralnie. Jednostka i społeczeństwo posiadające większy zasób wiedzy i władzy nie są, według niego, lepsze moralnie od prymitywnych społeczeństw. W odrzuceniu determinizmu moralnego w historii upatrywał Crossman pewną wyższość własnej koncepcji rozwoju nad koncepcjami Wella i Marksa. Reasumując ten wątek swych rozważań, doszedł autor do wniosku iż: „Nie ma automatycznego postępu czy poprawy natury

⁷⁴ Crossman, *Government and the Governed...*, s. 359.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 233.

⁷⁶ Crossman, *Towards a Philosophy...*, s. 8. Autor niniejszego opracowania nie ustosunkowuje się do kwestii słuszności oceny teorii Marksa dokonanej przez Crossmana.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 9.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*.

ludzkiej, ale jest prawie automatyczna akumulacja wiedzy i siły, które mogą być wykorzystane zarówno dla samo-zagłady (*self-destruction*) jak i samo-wyzwolenia (*self-emancipation*) człowieka⁸⁰.

Crossman przyznał jednakże, iż w procesie rozwoju historycznego występuje postęp społeczny⁸¹. Dowodem na to ma być, jego zdaniem, współczesne „państwo dobrobytu”, stanowiące pewnego rodzaju ulepszenie, udoskonalenie społeczeństwa lat czterdziestych. ubiegłego wieku. Głównymi miarami postępu społecznego były dla Crossmana „stopień równości i poszanowania poszczególnych jednostek, wyrażone w podziale władzy oraz instytucjach prawa i własności wewnątrz państwa”⁸². Jego zdaniem, tak rozumiany postęp społeczny nie jest jednakże procesem stałym. Fakty historyczne wskazują bowiem, iż „wolne społeczeństwa” istniały w różnym okresie czasu, a ponadto po pewnym okresie bujnego rozwoju były one zastępowane przez systemy despotyczne i eksploatorskie. W związku z tym doszedł Crossman do wniosku, że niewolnictwo i eksploatację należy traktować jako normalny stan w rozwoju społeczeństwa, a epoki wolności jako kolosalne osiągnięcia, które mają miejsce jedynie od czasu do czasu⁸³. Wniosek ten należy, w przekonaniu Crossmana, traktować jako ważną przesłankę modyfikacji współczesnej teorii socjalizmu. Jego zdaniem, zamiast przyznawać, że zmiany społeczne prowadzą do rozszerzenia wolności, należy przyjąć, że rosnąca koncentracja władzy będzie prowadzić do eksploatacji, niesprawiedliwości i nierówności w społeczeństwie⁸⁴. Procesy te występują, według autora, niezależnie od typów systemów społeczno-ekonomicznych. Twierdził w tej kwestii: „Każdy system ekonomiczny, czy kapitalistyczny czy socjalistyczny, przekształca się w system przywilejów i eksploatacji”⁸⁵. Rozważając rozwój kapitalizmu podkreślił, że w okresie rewolucji przemysłowej kapitalizm był postępowym systemem społecznym, ale kiedy tylko osiągnął dojrzałość, stał się systemem przywilejów i eksploatacji⁸⁶. Zagroza to, zdaniem Crossmana, wolności ludzkiej. Głównym wrogiem wolności jest w szczególności „społeczeństwo menadżerów oraz wymuszona przez nie władza centralna”⁸⁷.

Wymienione ułomności dojrzałych systemów ekonomicznych dają

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*, s. 10.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 11.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 12.

⁸⁷ *Ibidem*.

się jednakże, zdaniem Crossmana, eliminować. Trzeba tylko rzucić wyzwanie tym ułomnościom. W warunkach współczesnego kapitalizmu zadanie to spada na barki ruchu socjalistycznego. Właśnie ruch socjalistyczny winien zainicjować i zrealizować takie zmiany we współczesnym społeczeństwie, aby możliwy był rozwój ludzkiej wolności.

Z rozważań tych wynika pewien zarys koncepcji rozwoju społecznego w ujęciu Crossmana. Nasuwa się spostrzeżenie, iż Crossman dostrzegał pewne prawidłowości występujące w procesie rozwoju historycznego. Upatrywał je w postępujących procesach gromadzenia wiedzy i coraz większej kontroli człowieka nad przyrodą. Używając marksowskiej terminologii, można powiedzieć, iż dostrzegał Crossman postępujący rozwój sił wytwórczych w procesach rozwojowych. Nie podkreślał jednakże związku rozwoju sił wytwórczych ze zmianą stosunków produkcji. Zmian stosunków produkcji i systemów społecznych w rozumieniu marksistowskim nie traktował zresztą autor jako prawidłowości występujących w rozwoju społecznym. Proces rozwoju społecznego rozpatrywał bowiem nie z punktu widzenia zmian sposobów produkcji, lecz z punktu widzenia rozwoju wolności człowieka. Charakterystyczne jednak, iż nie dostrzegał autor znaczenia określonych systemów społecznych dla rozwoju ludzkiej wolności. Każdy system, w jego ujęciu, stwarza prędzej czy później zagrożenie dla ludzkiej wolności. Chodzi więc o to, aby powstające zagrożenia osłabić, a nawet eliminować. W przekonaniu Crossmana, właśnie socjalizm demokratyczny jest koncepcją, która wprowadzona w życie jest w stanie wyeliminować niekorzystne dla rozwoju ludzkiej wolności zjawiska, występujące współcześnie w krajach zachodnich. Traktował więc Crossman socjalizm jako pewien proces w rozwoju społeczeństwa. Powstaje w tym miejscu problem specyfiki tego procesu w konfrontacji ze społeczeństwem kapitalistycznym. Kwestie te są przedmiotem rozważań kolejnych paragrafów opracowania.

B. Istota kapitalizmu

Lektura prac Crossmana skłania do wniosku, że termin „kapitalizm” był stosunkowo rzadko używany przez autora. Jeśli był on jednak użyty, to nie dla oznaczenia systemu społeczno-ekonomicznego panującego we współczesnych krajach Europy Zachodniej. W zdecydowanej większości przypadków stosował natomiast autor ten termin w celu określenia systemu, funkcjonującego w krajach zachodnich w wieku XIX⁸⁸. Crossman zwracał np. uwagę na „kapitalizm”, rozważając mark-

⁸⁸ Zob. np. Crossman, *Towards a Philosophy...*, s. 12.

sowską krytykę społeczeństwa burżuazyjnego połowy XIX w.⁸⁹ Jest ponadto rzeczą dosyć ciekawą, iż autor użył tego terminu dla oznaczenia współczesnego systemu gospodarczego w Stanach Zjednoczonych, podkreślając w nim stosunkowo duże znaczenie wolnej gry sił rynkowych⁹⁰. Z uwag tych wynika, iż Crossman nie upatrywał istoty kapitalizmu w charakterze stosunków produkcji i określonej formie własności. Istotne kryterium wyodrębnienia kapitalizmu identyfikował natomiast z określonym sposobem działania rynku kapitalistycznego, opartym o swobodną grę sił rynkowych i mało znaczącą ingerencję państwa w procesy gospodarcze.

Crossman dostrzegał szereg mankamentów i sprzeczności, występujących w tradycyjnym kapitalizmie. Było to zgodne z jego poglądem, iż każdy system ekonomiczny w miarę swego dojrzewania ujawnia mankamenty, zagrażające rozwojowi wolności człowieka. Sprzeczności tych nie traktował jednakże Crossman jako rezultatów prywatnej formy własności⁹¹. Stanowisko takie implikowało jego postulaty w kwestii zwalczania tych sprzeczności. Jego zdaniem, mogą być one zlikwidowane nie drogą rewolucji i zmiany systemu, lecz poprzez zastosowanie określonych środków z zakresu polityki gospodarczej⁹². Dużą rolę w ukształtowaniu takiego poglądu przypisywał Keynesowi, który twierdził, że wewnętrzne sprzeczności kapitalizmu mogą być rozwiązane przez „całkiem niewielką, bezpośrednią ingerencję państwa w procesy gospodarcze, połączoną ze środkami budżetowymi regulującymi konsumpcję i inwestycje”⁹³. Właśnie dzięki takim „nierewolucyjnym narzędziom” polityki gospodarczej, system kapitalistyczny został przekształcony (*civilised*) w państwo dobrobytu⁹⁴. Taka humanizacja kapitalizmu w kierunku *welfare state* oznaczała, według Crossmana, likwidację szeregu zjawisk zagrażających ludzkiej wolności. Zapewniała bowiem bardziej sprawiedliwy podział dochodu narodowego, dosyć szybki rozwój przedsiębiorstw państwowych w niektórych podstawowych gałęziach gospodarki oraz poddanie prywatnych przedsiębiorstw kontroli państwa⁹⁵.

Nasuwa się pytanie, czy w ujęciu Crossmana współczesne, wysoko rozwinięte kraje zachodnie są krajami kapitalistycznymi w tradycyj-

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem* oraz R. H. S. Crossman, *Socialism and the New Despotism*, Londyn 1956, s. 12.

⁹¹ R. H. S. Crossman, *The Affluent Society*, [w:] *Planning for Freedom*, Londyn 1965, s. 103.

⁹² Crossman, *Government and the Governed...*, s. 359.

⁹³ *Ibidem*, s. 359—360.

⁹⁴ Crossman, *Towards a Philosophy...*, s. 12.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 26—27.

nym rozumieniu tego słowa. Otóż należy stwierdzić, iż z lektury prac Crossmana wynika raczej negatywna odpowiedź na to pytanie. Współczesne kraje zachodnie określał z reguły jako nowe, regulowane gospodarki, względnie jako społeczeństwa menadżerów⁹⁶. Podkreślał szczególnie mocno zmiany jakie dokonały się współcześnie w oddziaływaniu państwa na procesy gospodarcze oraz w systemie zarządzania przedsiębiorstwami. W zmianach tych upatrywał czynniki, które nie pozwalają na identyfikację współczesnej rzeczywistości krajów zachodnich z tradycyjnym kapitalizmem.

Analizując współczesne społeczeństwa zachodnie, Crossman podkreślał nie tylko zalety zachodnich „demokracji”, które upatrywał w istnieniu cywilnej i politycznej wolności, ale wskazywał także na szereg słabości tych społeczeństw⁹⁷. Główną słabość upatrywał w rozwoju tendencji monopolistycznych w gospodarce i tworzeniu się nadmiernie scentralizowanych jednostek władzy ekonomicznej. Procesy te, prowadzące do uprzywilejowania niektórych grup społecznych, stanowiły dla Crossmana poważne zagrożenie wolności⁹⁸. Dlatego też należy, jego zdaniem, demaskować te słabości. J. K. Galbraith był, w przekonaniu Crossmana, jednym z pierwszych teoretyków, którzy podjęli to zadanie⁹⁹. Tylko taka krytyka stwarza bowiem podstawy dla zlikwidowania słabości współczesnych społeczeństw Zachodu, zagrażających rozwojowi wolności.

Rozważania te stwarzają podstawę do określenia miejsca koncepcji Crossmana wśród innych teorii myśli labourzystowskiej. Otóż należy zaznaczyć, że Crossmana ujęcie kapitalizmu było pod wieloma względami podobne do innych ujęć powojennej literatury labourzystowskiej¹⁰⁰. Charakterystyczne jest dla nich niedoceniecie społecznego aspektu stosunków kapitalistycznych (zwłaszcza stosunków pracy najemnej) oraz akcentowanie aspektów technicznych i mechanizmu działania rynku wolnokonkurencyjnego. Biorąc pod uwagę takie momenty w określaniu kapitalizmu, teoretycy labourzystowscy (a wśród nich także Crossman) wskazywali na zjawiska, stanowiące o metamorfozie lub wręcz zaniku kapitalizmu. Trzeba jednak przyznać, iż Crossman w odróżnieniu od szeregu innych koncepcji ujawnił wyraźnie szereg słabości i sprzeczności kapitalizmu.

⁹⁶ Zob. Crossman, *The Clause Four Controversy*, [w:] *Planning for Freedom...*, s. 119 i Crossman, *Socialism and the New...*, s. 5.

⁹⁷ Crossman, *The Affluent Society...*, s. 103.

⁹⁸ Zob. Crossman, *Socialism and the New...*, s. 5.

⁹⁹ Crossman, *The Clause Four...*, s. 119.

¹⁰⁰ Na temat innych ujęć zob. np. Ładyka, *op. cit.*, s. 70–75.

C. Koncepcja socjalizmu a problem własności środków produkcji

Zagadnienie to obejmuje dwa wątki problemowe. Pierwszy z nich dotyczy samej koncepcji socjalizmu w ujęciu Crossmana. Chodzi tu więc o istotę koncepcji, jej ewentualną ewolucję oraz stanowisko Crossmana w kwestii traktowania socjalizmu jako naczelnego celu ruchu labourzystowskiego. Drugi wątek dotyczy zaś sposobu powiązania problemu własności środków produkcji z koncepcją socjalizmu. Jego rozpatrzenie wymaga nie tylko przedstawienia poglądów Crossmana na kwestię własności, ale także odpowiedzi na pytanie, w jakim związku, według Crossmana, pozostają ze sobą: socjalizm i społeczna forma własności środków produkcji.

Charakterystyczną cechą koncepcji Crossmana był brak przeciwstawności społeczeństwa socjalistycznego w stosunku do społeczeństwa kapitalistycznego, rozumianej w duchu analizy marksistowskiej. Crossman wysunął tezę, iż koncepcja socjalizmu nie powinna być oparta na sprzecznościach systemu kapitalistycznego¹⁰¹. Ujęcie takie odbiega bowiem od tradycji brytyjskiego radykalizmu i stanowi obcy element w ogólnej filozofii ruchu labourzystowskiego. W kwestii tej prezentował pogląd, iż „prawdziwy” ruch labourzystowski był zawsze moralnym protestem przeciwko społecznej niesprawiedliwości, a nie intelektualną demonstracją, iż kapitalizm musi upaść; wyzwaniem kapitalistycznych przywilejów a nie demonstracją, że kapitalistyczne przywileje muszą być nieuchronnie zastąpione przez społeczeństwo bezklasowe¹⁰². Crossman dostrzegał więc sprzeczności i słabości systemu kapitalistycznego, tym niemniej nie zakładał konieczności upadku całego systemu. Nie traktował także socjalizmu jako systemu eliminującego sprzeczności systemu kapitalistycznego.

Lektura prac Crossmana dowodzi, iż podstawowym kryterium wyodrębnienia socjalizmu nie był dla autora charakter stosunków produkcji. Istotę socjalizmu upatrywał natomiast w rozszerzaniu zakresu wolności człowieka. Stwierdzał: „Nasz socjalizm oparty jest na tradycyjnym, radykalnym żądaniu społeczeństwa wolnych i równych obywateli”¹⁰³, a nieco dalej, iż „powiększenie wolności jest najwyższym celem socjalizmu”¹⁰⁴. Takie rozumienie sensu socjalizmu przez Crossmana było zgodne z jego koncepcją rozwoju społecznego. Rozwój społeczny jawił się bowiem autorowi nie jako proces dokonujących się zmian stosunków produkcji i formacji społecznych, lecz jako proces

¹⁰¹ Crossman, *Socialism and the New...*, s. 5.

¹⁰² *Ibidem*, s. 5.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 7.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 29.

powiększania zakresu wolności człowieka¹⁰⁵. Przekształcenie kapitalizmu w socjalizm miało więc, w przekonaniu Crossmana, zapewnić istotne rozszerzenie wolności człowieka.

Wylania się w tym miejscu problem oceny postępowości społecznej tej koncepcji w świetle innych wariantów socjalizmu, rozwijanych w brytyjskiej myśli socjaldemokratycznej. Nasuwa się przede wszystkim spostrzeżenie, iż Crossman w swej koncepcji socjalizmu położył nacisk na zupełnie odmienne elementy w porównaniu z koncepcjami socjalizmu, rozwijanymi w początkowym okresie rozwoju ruchu labourzystowskiego. Zarówno w pracach teoretycznych, jak i oficjalnych dokumentach Labour Party dominowały do końca lat czterdziestych stosunkowo radykalne ujęcia socjalizmu, w których podkreślano ścisły związek socjalizmu ze społeczną formą własności. Dostyc zbliżone koncepcje socjalizmu charakterystyczne były także dla lat 1970—1974. Koncepcja Crossmana nie była tak radykalna. Zasadniczy element swej koncepcji socjalizmu upatrywał bowiem Crossman nie w społecznej formie własności, lecz w równości i wolności człowieka. Ujęcie takie charakterystyczne było dla myśli labourzystowskiej lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Znalazło to wyraz zarówno w pracach ówczesnych teoretyków labourzystowskich (np. C. A. R. Croslanda czy G. D. G. Cole'a), jak i w oficjalnych dokumentach partyjnych. Można więc stwierdzić, iż koncepcja socjalizmu w ujęciu Crossmana była typowa dla całej myśli labourzystowskiej lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych.

Crossman ujmował socjalizm jako zespół środków polityki społeczno-gospodarczej, mający zapewnić rozwój wolności człowieka. Wypracowanie konkretnego programu socjalistycznego oraz jego urzeczywistnienie traktował jako jedno z naczelných zadań stojących przed ruchem labourzystowskim¹⁰⁶. Konkretny program socjalistyczny winien być, zdaniem Crossmana, wypracowany w oparciu o dogłębną znajomość procesów społecznych i gospodarczych, zagrażających wolności człowieka. Procesy takie są właśnie, w ujęciu autora, charakterystyczne dla współczesnego etapu rozwoju krajów zachodnich (chodzi o lata czterdzieste naszego stulecia).

Zdaniem Crossmana, w latach czterdziestych nasiliły się w krajach zachodnich procesy koncentracji władzy ekonomicznej w rękach wielkich jednostek gospodarczych¹⁰⁷. Procesy te traktował autor jako nieuchronne, będące po prostu wynikiem odpowiedniej dojrzałości społeczeństwa menadżerów. Prowadzą one jednakże do nadmiernych przywilejów niektórych grup społecznych, co hamuje rozwój wolności całej

¹⁰⁵ Zob. Crossman, *Towards a Philosophy...*, s. 7—16.

¹⁰⁶ Crossman, *The Affluent Society...*, s. 103.

¹⁰⁷ Crossman, *Socialism and the New...*, s. 5.

go społeczeństwa¹⁰⁸. Dlatego też należy demaskować te procesy i krytykować brak kontroli społecznej nad rozwijającymi się „siłami ekonomicznymi”¹⁰⁹.

Jak wynika z przedstawionych uwag, Crossman postulował podjęcie wysiłków w celu likwidacji nadmiernej koncentracji władzy. Teoretycznie biorąc, dostrzegał autor dwa sposoby realizacji tego zadania. Pierwszy z nich polegał na stworzeniu prawdziwej, twardej konkurencji w warunkach rynku oligopolistycznego¹¹⁰. Był to sposób zgodny z tradycją demokracji amerykańskiej, z jej antytrustowym ustawodawstwem. Metody te były jednakże, w przekonaniu autora, zupełnie nie do przyjęcia w warunkach gospodarki brytyjskiej. Wynikało to z silnie ugruntowanej obawy przedsiębiorców, a także związków zawodowych przed wolną konkurencją¹¹¹. Dlatego też jedyny, realny sposób likwidacji nadmiernie skoncentrowanej władzy ekonomicznej upatrywał Crossman w poddaniu oligopoli kontroli publicznej. Pisał: „Od kiedy nadużycia oligopoli nie mogą być wstrzymane przez wolną konkurencję, jedynym sposobem rozwijania wolności i osiągnięcia pełnej demokracji jest poddanie gospodarki kontroli publicznej”¹¹².

W jaki sposób zapewnić kontrolę społeczną nad wielkimi oligopolami — to kolejny problem, przed którym stanął Crossman. Crossman dostrzegał dosyć szeroki wachlarz metod w tym zakresie: od środków utrzymanych w tradycji keynesowskiej do środków opartych o społeczną własność środków produkcji. Wysunął tezę, iż spośród różnych możliwych narzędzi, najbardziej skutecznym było w warunkach lat czterdziestych uspołecznienie podstawowych gałęzi gospodarki¹¹³. Społeczna własność w głównych gałęziach gospodarki stanowiła, w przekonaniu Crossmana, podstawę do sformułowania ówczesnego programu socjalistycznego. Program ten zapewniał szeroki zakres bezpośredniej (poprzez upaństwowienie) ingerencji państwa w procesy gospodarcze¹¹⁴. Dzięki nacjonalizacji rząd centralny posiadał możliwość bezpośredniej kontroli nad inwestycjami oraz innymi, ważnymi obszarami działalności gospodarczej¹¹⁵. W ten sposób zagrożenie ludzkiej wolności uległo istotnemu osłabieniu.

Realizację tego programu traktował Crossman jako naczelne zadanie ruchu labourzystowskiego lat czterdziestych. Jego zdaniem, zadanie

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 12.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*, s. 13.

¹¹⁴ Crossman, *The Affluent Society...*, s. 110.

¹¹⁵ Crossman, *Socialism and the New...*, s. 6.

to zostało wykonane z pełnym powodzeniem. Tę historyczną misję wypełnił powojenny rząd labourzystowski¹¹⁶. W tym okresie przeprowadzono szereg reform socjalistycznych, takich jak: „nacionalizacja pół tuzina głównych gałęzi gospodarki, stworzenie systemu ubezpieczeń społecznych i bezpłatnych usług zdrowotnych oraz wstępne zastosowanie planowania w całej gospodarce narodowej”¹¹⁷. W ten sposób osiągnięto w Wielkiej Brytanii I stadium socjalizmu¹¹⁸. Reformy realizowane w tym okresie wyznaczały, zdaniem autora, ówczesną treść socjalizmu brytyjskiego.

W latach pięćdziesiątych dokonały się, w przekonaniu Crossmana, istotne zmiany w rzeczywistości socjalizmu brytyjskiego. W wyniku realizacji I stadium socjalizmu nastąpił poważny rozwój sektora publicznego. Wiązało się to ze wzrostem znaczenia całego aparatu administracji państwowej. „Dojrzewanie” takiego systemu zaczęło w latach pięćdziesiątych przynosić ujemne konsekwencje, zagrażające ludzkiej wolności. Crossman pisał: „zło oligopoli nie ogranicza się tylko do prywatnego sektora gospodarki. Korporeacje publiczne i instytucje państwowe także mogą wykazywać tendencje menadżerskie, nierówność oraz stawać się groźbą dla wolności”¹¹⁹. Przedsiębiorstwa publiczne oraz administracja państwowa stały się ważnym przedmiotem krytyki w pracach Crossmana. Podkreślał brak właściwej odpowiedzialności tych przedsiębiorstw przed władzami administracji państwowej i parlamentem oraz niski poziom ich rentowności¹²⁰. Te słabości systemu wynikały w dużej mierze z faktu, iż „pierwszy etap socjalizmu był przeprowadzony przez anty-socjalistycznych kierowników przedsiębiorstw oraz neutralną administrację państwową”¹²¹. Dlatego też należy, zdaniem Crossmana, podjąć wysiłki w celu zapewnienia pełnej odpowiedzialności przedsiębiorstw publicznych i organów administracji państwowej przed wybranymi przedstawicielami społeczeństwa.

Zmiany, jakie dokonały się w społeczeństwie lat pięćdziesiątych nie pozostały bez znaczenia dla treści koncepcji socjalizmu brytyjskiego. Zdaniem Crossmana, społeczeństwo weszło w nową fazę rozwoju socjalizmu (II stadium socjalizmu)¹²². Dawny program socjalistyczny nie wystarczał w związku z tym dla dalszego rozwoju socjalizmu. „Gospodarka planowa i centralizacja władzy nie są obecnie celami socjalistycz-

¹¹⁶ Crossman, *Towards a New...* s. 1.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 1.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 25.

¹¹⁹ Crossman, *Socialism and the New...*, s. 7.

¹²⁰ Crossman, *The Clause Four...*, s. 115.

¹²¹ Crossman, *Towards a New...*, s. 28.

¹²² *Ibidem*, s. 26–28.

nymi" — pisał Crossman w „New Fabian Essays”¹²³. Wysunął tezę, iż konieczna jest pewna modyfikacja programu socjalistycznego. Punkt ciężkości w tym programie należy przenieść z rozszerzania sektora państwowego na zapewnienie społecznej kontroli nad tym sektorem oraz wzrost udziału robotników w jego zarządzaniu¹²⁴. Podkreślał w jednej ze swych prac: „brytyjscy socjaliści winni traktować udział robotników w zarządzaniu (*worker's participation in management*) jako istotny element socjalizmu”¹²⁵. Winno to przyczynić się do zmiany społecznego klimatu wokół programu socjalistycznego. Chodzi o to, aby idea socjalizmu była dobrowolnie akceptowana w społeczeństwie. Tylko wówczas bowiem, zdaniem autora, socjalizm zapewni rzeczywisty rozwój wolności. Charakterystyczna jest wypowiedź Crossmana, podsumowująca niejako jego program dla drugiego stadium socjalizmu: „Prawdziwym celem ruchu labourzystowskiego nie było nigdy zdobycie władzy dla klasy pracującej, ale przekształcenie społeczeństwa na wzór socjalistycznych praw i wartości, nie gwałtowne zniszczenie systemu ekonomicznego i zastąpienie go innym, ale dobrowolna akceptacja potrzeby socjalizmu w celu rozwijania w życiu społecznym wartości, które każdy obywatel zaakceptuje w swym życiu prywatnym”¹²⁶. Ujęcie takie oznacza istotne przewartościowanie koncepcji socjalizmu. Na plan pierwszy wysunięto bowiem problem rozwoju wolności poprzez rozbudowę demokratyzacji życia społecznego. Problem nacjonalizacji został w ten sposób zepchnięty na dalszy plan.

Można obecnie dokonać pewnego podsumowania poglądów Crossmana w kontekście postawionych na wstępie pytań.

1. Crossman traktował socjalizm jako naczelny cel ruchu labourzystowskiego. Ruch ten powinien nie tylko wypracować odpowiednią koncepcję socjalizmu ale także zająć się jej urzeczywistnieniem.

2. Ogólną istotę socjalizmu sprowadzał Crossman do rosnącego zakresu ludzkiej wolności. Sądził, iż socjalistyczne reformy są w stanie przewyciężyć narastające w społeczeństwach zachodnich bariery zagrażające rozwojowi wolności.

3. Konkretny program socjalistyczny winien być, w przekonaniu autora, dostosowany do aktualnych warunków społeczno-ekonomicznych. Wyróżniał w związku z tym dwa stadia rozwoju socjalizmu. W stadium pierwszym program socjalistyczny winien opierać się na rozszerzaniu własności społecznej i centralizacji władzy w rękach administracji państwowej. Istotę drugiego stadium socjalizmu upatrywał na-

¹²³ *Ibidem*, s. 27.

¹²⁴ Crossman, *Socialism and the New...*, s. 1.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 14.

¹²⁶ Crossman, *Towards a New...*, s. 26.

tomiasz we wzroście społecznej kontroli nad sektorem publicznym oraz poprawie społecznego klimatu wokół socjalizmu.

4. Stanowisko Crossmana w kwestii własności środków produkcji nie było zupełnie jednoznaczne. Dostrzegał pewną przewagę własności społecznej nad własnością prywatną. W wyniku takiego stanowiska postulował rozszerzanie sektora publicznego w I stadium socjalizmu. Podkreślał jednakże równocześnie szereg mankamentów społecznej formy własności. Nie dostrzegał w związku z tym celowości dalszego rozszerzania sektora państwowego w II stadium rozwoju socjalizmu. Był więc Crossman raczej zwolennikiem gospodarki mieszanej.

5. Crossman nie traktował posunięć nacjonalizacyjnych jako przemian o charakterze strukturalno-jakościowym. Rozwój sektora własności społecznej miał jedynie zapewnić przejściowe rozszerzenie wolności ludzkiej. Społeczna forma własności i socjalizm nie muszą, w przekonaniu Crossmana, pozostawać w koniecznym i ścisłym związku. Możliwy jest rozwój socjalizmu bez rozwoju sektora państwowego. W ten sposób „odrywał” Crossman społeczną formę własności od socjalizmu.

D. Stosunek Crossmana do krajów socjalistycznych

W tym miejscu chcielibyśmy rozważyć pytanie, dotyczące ogólnego stosunku Crossmana do krajów socjalistycznych, a w szczególności jego stosunek do rozwoju gospodarczego tych krajów. Dotychczasowe rozważania mogłyby sugerować pozytywny stosunek autora, biorąc pod uwagę fakt, iż Crossman należy do czołowych teoretyków ruchu socjalistycznego w Wielkiej Brytanii. Wniosek taki byłby jednak błędny. Z prac Crossmana przebija wyraźna niechęć do krajów socjalistycznych. Nie jest to aż tak zupełnym zaskoczeniem, jeśli wziąć pod uwagę klasową wymowę jego poglądów oraz istotne różnice między koncepcją socjalizmu w ujęciu Crossmana a socjalizmem istniejącym realnie. Nie jest to także zaskoczeniem w świetle stosunku innych, prawicowych teoretyków labourzystowskich do rozwoju krajów socjalistycznych.

Crossman nie ukrywał wcale swej niechęci do krajów socjalistycznych. Powiadał wprost: „Jesteśmy przeciwni komunizmowi w naszych krajach”¹²⁷. Niezrozumiałą wręcz niechęć przejawiał Crossman w stosunku do Związku Radzieckiego. W kwestii tej twierdził: „nie jesteśmy za Związkiem Radzieckim ani w czasie wojny ani w czasie pokoju”¹²⁸. W innym zaś miejscu powiadał: „Naszym celem nie powinno

¹²⁷ R. H. S. Crossman, *Nationalism*, [w:] *Planning for Freedom...*, s. 156.

¹²⁸ R. H. S. Crossman, *The Cold War*, [w:] *Planning for Freedom...*, s. 159.

być powstrzymanie komunizmu, ale powstrzymywanie rosyjskiego imperializmu"¹²⁹. W swym ataku posunął się Crossman aż tak daleko, że stawał na równi „radziecki komunizm i hitlerowski faszyzm”¹³⁰. Stanowisko Crossmana w tej kwestii można, delikatnie mówiąc, określić po prostu jako niezrozumiałe. Stanowisko takie nie znajduje nawet uzasadnienia z punktu widzenia ogólnej wymowy ideowej poglądów Crossmana.

Pomimo generalnej, programowej niechęci do krajów socjalistycznych dostrzegał jednak Crossman pewne zalety tych krajów. Upatrywał je głównie w fakcie, iż rządy krajów socjalistycznych są nie tylko w stanie podejmować ważne decyzje gospodarcze, ale także realizować je w praktyce¹³¹. Zmuszony był w związku z tym przyznać, że w odróżnieniu do krajów zachodnich, kraje socjalistyczne są zdolne realizować politykę alokacji zasobów, zgodną z przyjętymi priorytetami¹³². Polityka taka zapewnia racjonalne wykorzystanie zasobów w gospodarce. W tym upatrywał Crossman źródła szybszego wzrostu gospodarczego krajów socjalistycznych w porównaniu z krajami zachodnimi¹³³. Centralne planowanie i społeczna forma własności środków produkcji zapewniają także dosyć ścisłą kontrolę w krajach socjalistycznych nad procesami inflacyjnymi, czego nie udaje się dokonać krajom zachodnim¹³⁴. Dlatego też Crossman przestrzegał przed lekceważeniem i deprecjonowaniem osiągnięć gospodarczych w krajach socjalistycznych. W szczególności poddał krytyce pogląd, dosyć często wysuwany w literaturze zachodniej, że szybki wzrost gospodarczy krajów socjalistycznych związany jest ze stosunkowo niskim etapem rozwoju gospodarczego w tych krajach i jego tempo zdecydowanie spadnie wraz z przechodzeniem krajów socjalistycznych do dalszych etapów rozwoju. Należy raczej, zdaniem Crossmana, obawiać się dalszych sukcesów gospodarczych krajów socjalistycznych. Twierdził, że o ile nie wystąpią istotne zmiany w strukturze współczesnego kapitalizmu, to pokojowe współzawodnictwo między Wschodem a Zachodem zakończy się szeregiem komunistycznych sukcesów. Pomimo takiego wniosku, Crossman w dalszym ciągu podzielał pogląd o wyższości systemów zachodnich nad krajami socjalistycznymi oraz niezmiennie przejawiał swą niechęć do tych krajów.

¹²⁹ Crossman, *Nationalism...*, s. 156.

¹³⁰ Crossman, *Government and the Governed...*, s. 8.

¹³¹ Crossman, *The Affluent Society...*, s. 104.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 95.

2. JOHN STRACHEY

W bogatej twórczości naukowej J. Strachey'a¹³⁵, której początki przypadają na lata dwudzieste naszego stulecia, znajdujemy szereg interesujących z naszego punktu widzenia wątków. Na uwagę zasługują w szczególności jego rozważania na temat idei socjalizmu oraz charakteru współczesnej demokracji, które rzucają światło na Strachey'a koncepcję rozwoju. Rozważania te stanowią nie tylko istotne wzbogacenie koncepcji wysuwanych w oficjalnej doktrynie Labour Party, ale są także dosyć interesujące w świetle ich konfrontacji z zaprezentowanymi poglądami Crossmana.

A. Ogólna idea socjalizmu

Analiza prac Strachey'a dowodzi, iż jego stanowisko w kwestii pojmowania socjalizmu uległo istotnej ewolucji. W okresie przedwojennym jego poglądy na istotę socjalizmu różniły się w istotnym stopniu od poglądów wysuwanych po wojnie. Z tego względu przyjęto taką właśnie kolejność prezentacji poglądów Strachey'a.

W początkowym okresie twórczości Strachey prezentował stosunkowo radykalne stanowisko w kwestii pojmowania socjalizmu. Istotny wpływ na wykształcenie się takiego stanowiska miało niewątpliwie oddziaływanie ówczesnej myśli marksistowskiej oraz poważne osiągnięcia ekonomiczne Związku Radzieckiego na drodze budowy socjalizmu. W swej *The Theory and Practice of Socialism* stwierdził Strachey wyraźnie, iż jego koncepcja socjalizmu jest urzeczywistniana w praktyce w ZSRR¹³⁶. Oczywiście nie należy stąd wysnuć wniosku, że przy-

¹³⁵ John Strachey urodził się w 1901 r. Studiował w Eton i na uniwersytecie w Oxford. W okresie 1929—1931 był posłem do parlamentu z ramienia Partii Pracy. W roku 1931 kandydował do parlamentu jako niezależny, z powodu pewnych zastrzeżeń z kierownictwem partii, spowodowanych stosunkowo radykalnymi postulatami Strachey'a. W następnych latach należał do lewicowej Independent Labour Party oraz współpracował z lewicowym ugrupowaniem „Left Book Club”, które opublikowało kilka jego prac. W roku 1943 kandydował do parlamentu, już jednak z ramienia Labour Party. Mandat ten piastował aż do końca swych dni (zmarł w 1963 r.). Strachey pełnił szereg funkcji państwowych. W latach 1945—1946 był podsekretarzem stanu w ministerstwie lotnictwa, w latach 1946—1950 ministrem wyżywienia, zaś w okresie 1950—1951 pełnił funkcję ministra wojny. Do ważniejszych prac Strachey'a należy zaliczyć *The Nature of Capitalist Crisis* (1935), *The Theory and Practice of Socialism* (1936), *What Are We to Do* (1938), *A Programme for Progress* (1940), *Contemporary Capitalism* (1956), *The End of Empire* (1959) oraz *The Challenge of Democracy* (1963).

¹³⁶ J. Strachey, *The Theory and Practice of Socialism*, Londyn 1936, s. 28.

jęte w ZSRR zasady budowy socjalizmu zostały wypracowane pod wpływem koncepcji Strachey'a.

W swej teoretycznej koncepcji socjalizmu podkreślał Strachey cztery istotne cechy systemu socjalistycznego, a mianowicie:¹³⁷

- 1) zasada gospodarki planowej,
- 2) społeczna forma własności,
- 3) motywem działalności gospodarczej jest zaspokojenie potrzeb,
- 4) naczelną zasadą podziału jest podział według ilości i jakości pracy.

Zasadę planowości traktował autor jako naczelną cechę gospodarki socjalistycznej. Dostrzegał Strachey ścisły i bezpośredni związek tej zasady z socjalizmem. Gospodarce planowej przeciwstawił gospodarkę kapitalistyczną, której funkcjonowanie opiera się na żywiołowych mechanizmach rynkowych. Nie miał wątpliwości co do tego, iż „tak długo, jak będzie istniał nasz obecny system ekonomiczny, będzie niemożliwe zorganizować produkcję na podstawie świadomego, wcześniej ustalonego planu”¹³⁸. Planowania nie interpretował jednakże jako pośredniego oddziaływania rządów na procesy gospodarcze, co miało miejsce w ówczesnych krajach kapitalistycznych. Traktował je natomiast jako centralne ustalanie makroekonomicznych celów gospodarki. Do ważniejszych decyzji planistycznych zaliczał Strachey „proporcje między ilością dóbr konsumpcyjnych z jednej strony a środkami produkcji z drugiej, jakie mają być produkowane w jakimś roku”¹³⁹. Chodzi tu oczywiście o decyzję, dotyczącą podziału dochodu narodowego na spożycie i akumulację.

Kolejną cechę socjalizmu upatrywał Strachey w społecznej formie własności. Taką zasadę w zakresie form własności rozciągał autor na środki produkcji. Dał temu wyraz w stwierdzeniu, iż socjalizm jest „systemem, w którym dobra konsumpcyjne a nie środki produkcji przedostają się do rąk prywatnych”¹⁴⁰. Społeczną formę własności środków produkcji traktował Strachey jako integralną cechę socjalizmu. Podzielał bowiem przekonanie, iż tylko w warunkach społecznej formy własności, gospodarka socjalistyczna jest w stanie zapewnić realizację zasady planowości. Powiadał w tej kwestii: „system produkcji planowej wymaga zmienienia prywatnej, indywidualnej własności na środki produkcji”¹⁴¹. U podstaw takiego przekonania autora leżał pogląd, iż „tak długo jak środki produkcji są w rękach prywatnych

¹³⁷ *Ibidem*, s. 40—100.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 68.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 40.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 100.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 93.

one muszą funkcjonować dla zysku, a nie w zgodzie z jakimś planem centralnym"¹⁴².

Wprowadzenie społecznej własności środków produkcji i oparcie funkcjonowania gospodarki o zasadę planowości oznaczało dla Strachey'a konieczność zmiany podstawowego celu działalności gospodarczej. Strachey nie miał wątpliwości co do tego, iż produkcja socjalistyczna musi być oparta nie na kryterium zysku, lecz na kryterium zaspokojenia potrzeb ludności¹⁴³. Traktował autor tę zmianę jako naturalną konsekwencję zmiany form własności. W kwestii motywów gospodarowania stwierdzał Strachey: „Cel socjalistycznego systemu planowej produkcji można określić jako wyposażenie szerokich rzesz ludności w maksimum możliwej ilości dóbr konsumpcyjnych"¹⁴⁴. Sformułowanie to nie oznacza nic innego jak kryterium maksymalnego zaspokojenia potrzeb ludności.

Jeśli chodzi o zasady podziału, to w tej kwestii reprezentował Strachey pogląd, iż w systemie socjalistycznym „produkty są dzielone według ilości i jakości pracy"¹⁴⁵. W systemie tym znikają natomiast dochody z tytułu własności. Wynika to z faktu, iż „socjalistyczny system podziału znosi w konsekwencji klasy społeczne"¹⁴⁶, reprezentujące odmienny stosunek do własności środków produkcji. Strachey zwracał przy tym uwagę, że zniesienie klas nie oznacza zasady równości dochodów. „Jeśli wykwalifikowany robotnik nie dostałby więcej niż niewykwalifikowany, jeśli wysoce wykwalifikowani technicy otrzymaliby po latach pracy nie więcej niż ludzie, których pierwszą pracą jest sprzątanie fabryki, czuliśmy wszyscy, że ważny i naturalny bodziec do lepszej pracy byłby odrzucony"¹⁴⁷. Tak więc zasadę podziału według ilości i jakości pracy traktował autor jako ważną dźwignię do wzrostu wydajności pracy.

Tak w ogólnych zarysach przedstawiała się przedwojenna koncepcja socjalizmu w ujęciu Strachey'a. Jej radykalna wymowa jest niewątpliwa. Można zresztą zauważyć szereg analogii między koncepcją socjalizmu rozwijaną we współczesnej, marksistowskiej ekonomii politycznej socjalizmu a тезami wysuniętymi przez Strachey'a. Wskazuje to na istotny wpływ ówczesnej myśli marksistowskiej na koncepcję Strachey'a.

¹⁴² *Ibidem*, s. 72.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 28.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 100.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 113.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 107.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 108.

W końcu lat trzydziestych poglądy Strachey'a na istotę socjalizmu uległy zasadniczej zmianie. Przyznał to otwarcie sam Strachey, stwierdzając: „około 1938 roku zacząłem modyfikować swoje poglądy”¹⁴⁸. Duży wpływ na modyfikację jego poglądów wywarły, zdaniem autora, prace J. M. Keynesa. Po raz pierwszy te zmodyfikowane poglądy przedstawił Strachey w *A Programme For Progress*¹⁴⁹. W niniejszym opracowaniu poglądy te zostaną przedstawione w oparciu o powojenne prace Strachey'a, w których prezentował autor podobne stanowisko jak w *A Programme For Progress*.

Na początek zaprezentujemy dwa cytaty z pracy Strachey'a, w których zawarł swoją interpretację socjalizmu. Pisał: „Ideal demokratycznego socjalizmu może być pomyślany jako [...] próba zrealizowania wolności, która nie obróci się w wolność wyzysku; równości, która nie sprzeciwi się różnorodności; braterstwa, które nie stanie się swoim przeciwieństwem wskutek usiłowania narzucenia kooperacji siłą”¹⁵⁰. Nieco dalej zaś stwierdzał: „dzisiejsza technika + stopa życiowa, jaka może być na niej ufundowana + rozsądny podział produktu narodowego, pociągający za sobą nowe formy własności + demokratyczna decentralizacja władzy wśród społeczności — to właśnie socjalizm”¹⁵¹. Z cytatów tych wynika kilka wniosków. Nasuwa się spostrzeżenie, iż Strachey pozostawał pod istotnym wpływem tzw. koncepcji socjalizmu demokratycznego, rozwijanej na Zachodzie w latach pięćdziesiątych. Znalazło to wyraz w zasadniczym przewartościowaniu koncepcji socjalizmu. Forma własności środków produkcji oraz zasada planowości przestały odgrywać zasadniczą rolę w jego koncepcji socjalizmu. W związku z tym Strachey zmienił nieco swój stosunek do problemu nacjonalizacji. O ile przedtem traktował nacjonalizację jako konieczny warunek realizacji socjalizmu, to w okresie powojennym nie przypisywał nacjonalizacji takiego znaczenia. Znamienna jest jego wypowiedź w tej kwestii: „Być może, że najszybszy postęp w kierunku socjalizmu może być dokonany nie przez przekształcenie istniejących jednostek produkcyjnych w wielkie scentralizowane korporacje publiczne, ale przez drastyczną zmianę ich prawdziwej istoty”¹⁵². Punkt ciężkości w swej koncepcji socjalizmu przeniósł Strachey na takie elementy, jak: wolność, równość, redystrybucja dochodów, udział robotników w zarządzaniu, wysoki poziom techniki. Warto zauważyć, iż

¹⁴⁸ J. Strachey, *Tasks and Achievements of British Labour*, [w:] *New Fabian Essays*, Londyn 1952, s. 182.

¹⁴⁹ J. Strachey, *A Programme For Progress*, Londyn 1940.

¹⁵⁰ J. Strachey, *Kapitalizm współczesny*, Warszawa 1959, s. 326.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 326.

¹⁵² Strachey, *Tasks and Achievements...*, s. 198.

realizacja tych postulatów nie wymaga zmiany istoty kapitalizmu (w rozumieniu marksistowskim), tzn. zmiany kapitalistycznych stosunków produkcji. Tak więc, przy takiej interpretacji socjalizmu, może on być realizowany w warunkach kapitalistycznych stosunków produkcji.

Jak już podkreślaliśmy, przewartościowanie idei socjalizmu dokonało się u Strachey'a pod dużym wpływem Keynesa, czego Strachey wcale nie ukrywał. To właśnie Keynes, zdaniem Strachey'a, pokazał w jaki sposób zachodnie demokracje mogą realizować swe cele bez wywłaszczenia kapitalistów i planowania centralnego¹⁵³. Rzecz charakterystyczna, iż Strachey traktował keynesowskie metody ingerencji państwa jako posunięcia o charakterze socjalistycznym, gdyż „pociągają za sobą większy stopień interwencji i kierownictwa ze strony rządu w sprawach gospodarczych”¹⁵⁴. Jest to dosyć zaskakujące w świetle faktu, że Strachey nadal, choć z mniejszym entuzjazmem, wypowiadał się za celowością społecznej formy własności. W ten sposób traktował autor na jednej płaszczyźnie tradycyjne postulaty socjalistyczne z keynesowskimi środkami polityki gospodarczej, co budzi zasadnicze zastrzeżenia.

Rozważania te wskazują, jak diametralnej zmianie uległo stanowisko Strachey'a w kwestii pojmowania socjalizmu. Od interpretacji socjalizmu, jako systemu gospodarki planowej opartego o społeczną formę własności, przeszedł autor na pozycje identyfikujące socjalizm z zespołem celów realizowanych w oparciu o pośrednie metody oddziaływania państwa kapitalistycznego.

Pomimo zasadniczej ewolucji poglądów na istotę socjalizmu, Strachey reprezentował jednolite stanowisko w kwestii strategicznych celów ruchu labourzystowskiego. Zarówno w okresie przedwojennym jak i po II wojnie podzielał pogląd, że ruch labourzystowski winien obnażać słabości kapitalizmu, dążyć do jego przekształcenia i zbudowania społeczeństwa socjalistycznego. W *Kapitalizmie współczesnym* pisał np.: „Musimy ostatecznie i całkowicie przekształcić obecny system gospodarczy”¹⁵⁵. W *Nowych szkicach fabiańskich* stwierdzał zaś: „Ruch labourzystowski powinien prowadzić kraj śmiało w kierunku socjalizmu”¹⁵⁶. Strachey wykazywał głęboką wiarę w możliwości ruchu labourzystowskiego w realizacji tego zadania. Był przekonany, iż „w końcu socjalizm zostanie ustanowiony na całym świecie”¹⁵⁷. Ta jednolitość

¹⁵³ Strachey, *Kapitalizm współczesny...*, s. 249.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 254.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 307.

¹⁵⁶ Strachey, *Tasks and Achievements...*, s. 198.

¹⁵⁷ Strachey, *The Theory and Practice...*, s. 456.

poglądów Strachey'a nie powinna jednakże wprowadzać w błąd przy dokonywaniu oceny ich postępowości społecznej. Ocena taka nie może pomijać faktu istotnej ewolucji stanowiska autora w kwestii istoty socjalizmu. Z tego względu, jego przedwojenne tezy o konieczności budowy socjalizmu przez ruch labourzystowski mają zdecydowanie bardziej postępową wymowę od tez powojennych.

B. Charakter współczesnej demokracji

Z wcześniejszych rozważań wynika, że główne zadanie ruchu labourzystowskiego upatrywał Strachey w zbudowaniu społeczeństwa socjalistycznego. Zadanie to miało być, zdaniem autora, realizowane nie za pośrednictwem metod rewolucyjnych, lecz za pomocą metod demokratycznych¹⁵⁸. Wylania się w tym miejscu problem bliższej analizy tych ostatnich metod. Powstaje pytanie, jak ujmował Strachey istotę współczesnej demokracji i jaką rolę przypisywał instytucjom demokratycznym we współczesnym kapitalizmie.

Zdaniem Strachey'a, współczesna gospodarka kapitalistyczna wykazuje szereg wewnętrznych sprzeczności w sferze ekonomicznej, które są rezultatem działania samoczynnych mechanizmów rynkowych¹⁵⁹. Ich przejawem są występujące nierówności w podziale bogactwa i kapitału oraz w rozwoju poszczególnych gałęzi, działów i krajów kapitalistycznych. Twierdził, że kapitalizm pozostawiony sam sobie ujawnia szereg słabości w płaszczyźnie ekonomicznej. Te słabości mają być właśnie przezwyciężone przez instytucje demokratyczne. Strachey tak pisał na ten temat: „Ostatnie stadium kapitalizmu może zyskać większą stabilność jedynie w wyniku wywieranych na nie naporów demokratycznych”¹⁶⁰. W innym miejscu stwierdzał zaś: „W ostatnim stadium kapitalizmu albo musi ona [tj. demokracja — przyp. autora] zwiększyć swój wpływ do tego stopnia, że zdecydowanie zastąpi kapitalizm socjalizmem, albo sama zostanie zniszczona”¹⁶¹. Z wypowiedzi tych wynika wyraźnie, iż demokracja ma nie tylko zlikwidować ekonomiczne słabości kapitalizmu, ale także przekształcić go w socjalizm.

Problem charakteru współczesnej demokracji znalazł sporo miejsca w pracach Strachey'a. Analizując istotę demokracji, Strachey podkreślał, iż „współczesna demokracja jest kompleksem socjalnych i politycznych instytucji oraz zapatrywań zbudowanych na tych instytu-

¹⁵⁸ Strachey, *Kapitalizm współczesny...*, s. 307, 320.

¹⁵⁹ *Ibidem*, s. 161.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 232.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 192.

cjach"¹⁶². W innej swej pracy pisał zaś: „w demokratycznym kraju dorośli obywatele usiłują rządzić sobą sami zamiast być rządzonymi przez władzę nad którą nie mają żadnej kontroli”¹⁶³. Wynika stąd, iż demokracja zakłada sytuację, w której społeczeństwo rządzone jest przez władzę, znajdującą się pod kontrolą ludzi, co autor określił jako „decentralizację władzy wśród społeczności”¹⁶⁴.

Do podstawowych instytucji współczesnej demokracji zaliczył Strachey:¹⁶⁵

- rząd reprezentacyjny,
- wolność stowarzyszeń,
- wolność słowa, przekonań i zgromadzeń,
- wolność osobistą i sprawiedliwe zasady prawne.

Najważniejszą instytucję współczesnej demokracji upatrywał autor w rządzie reprezentacyjnym, który interpretował jako rząd wybierany przez większość społeczeństwa. Oczywiście wybór ten nie jest dokonywany bezpośrednio przez społeczeństwo. Jest on dokonywany za pośrednictwem parlamentu czy też kongresu. Jest to jednak, zdaniem autora, rząd reprezentacyjny, o ile tylko funkcjonuje społeczny mechanizm, za pomocą którego wyborcy decydują o składzie parlamentu czy kongresu¹⁶⁶. Duże znaczenie przywiązywał też Strachey do wolności stowarzyszeń. Istnienie tej instytucji pozwala bowiem swobodnie tworzyć związki zawodowe, których funkcjonowanie posiada ważne znaczenie z punktu widzenia kształtowania udziału dochodów klasy robotniczej w dochodzie narodowym¹⁶⁷.

Ten model demokracji nie znalazł jeszcze, zdaniem Strachey'a, swego pełnego urzeczywistnienia w praktyce. Strachey twierdził, iż „demokracja jest systemem politycznym przyszłości”¹⁶⁸. Tym niemniej, jak sądził autor, wysoko rozwinięte kraje zachodnie są najbliższe tego ideału. Dlatego też tę grupę krajów określał Strachey mianem „demokracji”¹⁶⁹. W związku z tym, w tych właśnie krajach dostrzegał Strachey najbardziej sprzyjające warunki dla likwidacji kapitalizmu i zbudowania socjalizmu. Pogląd ten opierał na przekonaniu, iż „demokratyczne instytucje polityczne stanowią ważniejszy czynnik w socja-

¹⁶² *Ibidem*, s. 167.

¹⁶³ J. Strachey, *The Challenge of Democracy*, „An Encounter Pamphlet” 1963, nr 10, s. 2.

¹⁶⁴ Strachey, *Kapitalizm współczesny...*, s. 193.

¹⁶⁵ Strachey, *The Challenge of Democracy...*, s. 2.

¹⁶⁶ Strachey, *Kapitalizm współczesny...*, s. 168.

¹⁶⁷ Strachey, *The Challenge of Democracy...*, s. 6.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 41.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

listycznym rozwoju niż własność środków produkcji"¹⁷⁰. Jego zdaniem, czynnik własności odgrywał istotną rolę, ale w połowie ubiegłego stulecia. W warunkach współczesnych zasadniczą rolę przypisywał autor natomiast wymienionym wcześniej instytucjom demokratycznym.

Analiza ekonomicznych tendencji rozwojowych współczesnego kapitalizmu z jednej strony oraz charakteru współczesnej demokracji z drugiej, doprowadziła Strachey'a do wniosku, iż „główne trendy w dziedzinie politycznej i ekonomicznej biegną w przeciwnych kierunkach”¹⁷¹. Wynika to z faktu, iż „celem kapitalizmu jest koncentracja władzy, a celem demokracji — decentralizacja władzy wśród społeczeństwa”¹⁷². Następuje swego rodzaju konfrontacja demokracji i kapitalizmu, w trakcie której siły demokratyczne próbują pokonać tendencje ekonomiczne kapitalizmu. Konfrontacja taka, zdaniem Strachey'a, miała miejsce w całym okresie powojennym. Jak dotychczas, siły demokratyczne przewyższyły tendencje ekonomiczne¹⁷³. Proces ten oceniał Strachey bardzo pozytywnie. U podstaw takiej oceny leżało przekonanie, iż zmieniający się system ekonomiczny stwarza korzystne warunki dla rozwoju demokracji. Znamienna jest wypowiedź autora w tej sprawie: „Główna tendencja nie modyfikowanego ostatniego stadium kapitalizmu jest w stosunku do demokracji głęboko antagonistyczna. Jeśli jednak instytucje demokratyczne są na tyle silne (jak okazały się w Anglii i Ameryce), żeby modyfikować układ gospodarki, wówczas zmodyfikowane tendencje gospodarcze zaczynają z kolei pomagać w utrzymaniu się i rozszerzeniu instytucji demokratycznych”¹⁷⁴. Wynika stąd, iż w pewnych warunkach system ekonomiczny kapitalizmu i demokracja dają się ze sobą pogodzić. Można odnieść wrażenie, iż wysuwając taką tezę, chciał Strachey znaleźć uzasadnienie dla utrzymania kapitalizmu w warunkach współczesnych społeczeństw „demokratycznych”.

C. Stosunek do krajów socjalistycznych

Podobnie jak w wielu innych kwestiach, stosunek Strachey'a do krajów socjalistycznych uległ zdecydowanej metamorfozie po II wojnie światowej. Przed II wojną stosunek autora do Związku Radzieckiego był zdecydowanie pozytywny. Strachey traktował gospodarkę

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 33.

¹⁷¹ Strachey, *Kapitalizm współczesny...*, s. 194.

¹⁷² *Ibidem*, s. 284.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 190.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 315.

radziecką jako praktyczne urzeczywistnienie swej idei socjalizmu¹⁷⁵. Podkreślał szereg osiągnięć tej gospodarki takich, jak: realizacja zasady planowości, odejście od zysku jako kryterium działalności gospodarczej, równomierny i szybki wzrost gospodarczy. Osiągnięcia te traktował autor jako przejawy wyższości gospodarki socjalistycznej w porównaniu z kapitalistyczną.

W swych powojennych pracach Strachey był nastawiony zdecydowanie krytycznie do krajów socjalistycznych, a w szczególności do Związku Radzieckiego. Gwoli ścisłości trzeba przyznać, że dostrzegał on także pewne osiągnięcia krajów socjalistycznych. Upatrywał ich głównie w sferze ekonomiki tych krajów, a w szczególności w szybkim wzroście gospodarczym i uprzemysłowieniu tych krajów¹⁷⁶. Charakterystyczne jednak, iż osiągnięć tych nie traktował jako rezultatów systemu gospodarczego w krajach socjalistycznych. Sądził, że szybkie procesy industrializacji i wzrostu gospodarczego możliwe są również do realizacji w warunkach innych systemów społecznych¹⁷⁷. W końcu doszedł Strachey do wniosku, że „największe osiągnięcie rządu rosyjskiego, a w mniejszym zakresie także innych rządów komunistycznych, dotyczy dziedziny oświaty”¹⁷⁸. Zdecydowanie więcej miał Strachey do powiedzenia, jeśli chodzi o krytykę krajów socjalistycznych. W okresie powojennym przestał autor traktować kraje socjalistyczne jako urzeczywistnienie swej idei socjalizmu. Nie zgadzał się bowiem ani z metodami budowy społeczeństwa socjalistycznego w naszych krajach, ani ze sposobami funkcjonowania systemu społeczno-politycznego¹⁷⁹. Stanowisko to opierał na przekonaniu, iż jedynie droga ewolucyjna jest właściwą metodą budowy socjalizmu. Metody przyjęte w obecnych krajach socjalistycznych traktował Strachey jako obce elementy w tradycji ruchu labourzystowskiego.

IV. UWAGI KOŃCOWE

Zaprezentowane w niniejszym opracowaniu poglądy brytyjskiej myśli socjaldemokratycznej na wybrane problemy rozwoju ekonomicznego, ujmowane zarówno od strony oficjalnego stanowiska Labour Party, jak i dwu czołowych teoretyków labourzystowskich, a mia-

¹⁷⁵ Strachey, *The Theory and Practice...*, s. 28.

¹⁷⁶ Strachey, *The Challenge of Democracy...*, s. 27—29.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 28.

¹⁷⁸ *Ibidem*, s. 32.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 23.

nowicie R. H. S. Crossmana i J. Strachey'a, stwarzają możliwość ich konfrontacji. Jest ona tym bardziej interesująca, jako że Crossman i Strachey rozwijali swe koncepcje w tym samym mniej więcej okresie, tzn. od lat trzydziestych naszego stulecia do lat sześćdziesiątych. Jest w związku z tym rzeczą ciekawą rozpatrzenie wzajemnej relacji między poglądami obu autorów (ich specyfiki oraz elementów wspólnych), a także rozpoznanie ich stosunku do oficjalnej doktryny Labour Party.

W kwestii istoty socjalizmu wczesne poglądy Strachey'a i Crossmana nie były jednolite. W okresie przedwojennym Strachey rozwinął koncepcję podobną do prezentowanej w ówczesnych, oficjalnych dokumentach, przy czym koncepcja Strachey'a była o wiele bardziej dojrzała. Koncepcja ta, akcentująca społeczną formę własności jako główną zasadę socjalizmu, została porzucona przez Strachey'a w końcu lat trzydziestych. W oficjalnej doktrynie Partii Pracy przetrwała ona natomiast do końca lat czterdziestych. Zmiana stanowiska Strachey'a nastąpiła więc nie w wyniku oddziaływania oficjalnego programu lecz w wyniku zasadniczej przemiany ideowej w poglądach autora. Strachey stanął na stanowisku socjalizmu, rozumianego w sensie równości, sprawiedliwości i wolności, a więc koncepcji charakterystycznej dla oficjalnej doktryny lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. W ten sposób zbliżył się Strachey do koncepcji Crossmana, akcentującej ideę wolności człowieka.

W kwestii własności środków produkcji przedwojenne poglądy Strachey'a były zgodne z ówczesnym programem partii. Wymowa jego poglądów była nawet dalej idąca. Strachey postulował bowiem uspołecznienie całej gospodarki. W okresie powojennym radykalne stanowisko Strachey'a uległo osłabieniu, tym niemniej, w odróżnieniu od oficjalnej doktryny lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, popierał w dalszym ciągu rozwój społecznej formy własności. Nie było natomiast rozbieżności między oficjalnym programem a koncepcją Crossmana. Crossman bowiem postulował rozwój własności społecznej w I etapie rozwoju socjalizmu (lata czterdzieste), natomiast w II etapie rozwoju socjalizmu nie dostrzegał takiej potrzeby.

Jeśli chodzi o stosunek do krajów socjalistycznych, to ogólne stanowisko zaprezentowane w oficjalnych dokumentach partyjnych nie było przychylnie. Crossman reprezentował zdecydowanie negatywne stanowisko, jakkolwiek dostrzegał pewne osiągnięcia krajów socjalistycznych w płaszczyźnie ekonomicznej. Diametralnie odmienny był przedwojenny stosunek Strachey'a do krajów socjalistycznych. W gospodarce radzieckiej upatrywał ogólny wzorzec dla swej koncepcji so-

cializmu. W okresie powojennym Strachey przeszedł jednak na pozycje ogólnej krytyki krajów socjalistycznych.

W kwestii teorii rozwoju społecznego trzeba stwierdzić, iż w oficjalnej doktrynie Labour Party nie podjęto wprost tego problemu, jakkolwiek w oparciu o niektóre tezy możliwa była ogólna rekonstrukcja teorii. O wiele bardziej dojrzałe ujęcie zaprezentował natomiast Crossman. Jednak między ujęciem przez Crossmana teorii rozwoju a oficjalnym programem z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych można zauważyć szereg analogii. Przede wszystkim, w obu ujęciach nie traktowano rozwoju społecznego jako procesu zmian formacji społecznych. Crossman rozpatrywał bowiem proces rozwoju społecznego z punktu widzenia rozwoju wolności człowieka, zaś w oficjalnych dokumentach akcentowano zmiany o charakterze techniczno-organizacyjnym. Dla obydwu ujęć charakterystyczna była ponadto idea wrastania socjalizmu w kapitalizm, co miało się dokonać poprzez demokratyczne reformy eliminujące ułomności systemu kapitalistycznego. Podobną wymowę posiadają również poglądy Strachey'a.

Wyłania się w tym miejscu kwestia generalnej oceny postępowości społecznej reprezentowanych poglądów. Ocena taka może być dokonywana z różnych punktów widzenia i płaszczyzn analizy. Celowe wydaje się dokonanie takiej oceny na tle warunków i innych alternatywnych teorii, w jakich ukształtowały się prezentowane tu poglądy oraz z punktu widzenia kryteriów, wyrażających długofalowe interesy poszczególnych klas społecznych.

Oceniając zaprezentowane koncepcje Crossmana, Strachey'a i oficjalnej doktryny Labour Party z punktu widzenia warunków społecznych i ekonomicznych w jakich one wyrosły, należy podkreślić, iż zawierały one szereg elementów postępowych. Elementów tych można dopatrywać się w fakcie, że postulaty zawarte w tych koncepcjach działały na rzecz pewnej poprawy położenia klasy robotniczej. Dotyczy to w szczególności przedwojennych poglądów Strachey'a, który stał wówczas na pozycjach zdecydowanie marksistowskich, przejmując niekiedy w całości rozumowanie od K. Marksa i F. Engelsa oraz oficjalnego stanowiska Partii Pracy do lat czterdziestych. Dotyczy to również w pewnej mierze koncepcji powojennych, w których wysuwano postulaty planowania, redystrybucji dochodów, partycypacji robotników w zarządzaniu. Postulaty te miały stosunkowo postępowy charakter w porównaniu z szeregiem innych, tradycyjnych koncepcji ekonomii burżuazyjnej (np. koncepcji brytyjskich konserwatystów).

Postępowość społeczna zaprezentowanych poglądów była z drugiej strony w wysokim stopniu ograniczona. W przypadku oficjalnego programu partyjnego odnosi się to zwłaszcza do lat pięćdziesiątych i sześć-

dziesiątych, zaś w przypadku Strachey'a, u którego z dawnych powiązań z marksizmem pozostała jedynie frazeologia socjalistyczna, dotyczy to okresu po roku 1938.

Ograniczoność postępowości społecznej znalazła m. in. wyraz w szeregu niezbyt konsekwentnych postulatów. Jakkolwiek w przedstawionych koncepcjach zgodnie dostrzegano korzyści socjalizmu, to jednak nie postulowano likwidacji kapitalizmu rozumianego w sensie marksistowskim. Choć podkreślano dobroczynne właściwości sektora publicznego w gospodarce, nie atakowano w sposób zdecydowany własności prywatnej. Choć wiązano wysunięte koncepcje socjalizmu z interesami klasy robotniczej, to jednak nie podjęto generalnej krytyki głównych instytucji kapitalizmu. W gruncie rzeczy więc interesujące nas koncepcje nie wyrażały długofalowych interesów klasy robotniczej, działając na rzecz stabilizacji istniejącego systemu kapitalistycznego. Można więc zakwalifikować Crossmana oraz Strachey'a do nurtu prawicowych teoretyków labourzystowskich. Tendencje prawicowe dominowały również w oficjalnej doktrynie Labour Party okresu powojennego.

Eugeniusz Kwiatkowski

PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN LABOURIST THOUGHT

The article contains a presentation of the views of the labourist thought on the economic development problems. The basic source of materials was provided, on one hand, by the post-war official documents of the Labour Party (programmes, declarations, and election manifestos), and on the other hand, by works of two labourist theoreticians, and namely of Richard H. S. Crossman and John Strachey.

The object of the analysis are widely understood developmental problems concerning both the attitude taken by the labourist thought with respect to development of socialist states, and its own theoretical concepts of development. An integral element of these concepts is the attitude to capitalism and the attitude towards the essence of socialism. A special emphasis is laid on the evolution of attitudes concerning these problems.

The author performs an analysis of not only the views on the above problems as contained in the official documents of the Labour Party, and in the works of R. H. S. Crossman and J. Strachey but he also makes an attempt at their confrontation. Unlike the majority of previous works dealing with the labourist thought in the Polish literature of the subject, the author places an emphasis on the positive presentation of views although he does not avoid a general assessment of these views either.